



Часопис за политичку теорију и праксу

Издавач

Фондација „За српски народ и државу“

За издавача

Бојана Радаковић, директор

РЕДАКЦИЈА

Главни и одговорни уредник

Проф. др Зоран Јевтовић

Политика

Проф. др Урош Шуваковић

Спољна политика и међународни односи

Иван Мркић, амбасадор

Европско право и политички систем ЕУ

Проф. др Бранко Ракић

Проф. др Зоран Чупић

Геополитика

Др Љубиша Деспотовић, научни саветник

Одбрана и безбедност

Проф. др Обрад Стевановић

Историја

Проф. др Марко Атлагић

Проф. др Далибор Елезовић

Култура

Мр Бојана Борић Брешковећ

Екологија

Проф. др Дарко Надић

Медији и друштво

Проф. др Дејан Вук Станковић

Часопис излази три пута годишње.
Први број часописа *Напредак* изашао је
на Видовдан, 28. јуна 2020. године

Тираж: 300 примерака • Штампа: Бирограф, Београд
Адреса Редакције: Палмира Тољатија 5, Београд

<http://fondacijasnd.rs/casopis-napredak/>

Радови се пријављују електронски

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32(497.11)

НАПРЕДАК : часопис за политичку теорију и
праксу / главни и одговорни уредник Зоран Јевтовић.
- [Штампано изд.]. - Vol. 1, no. 1 (2020)- . - Београд :
Фондација за српски народ и државу, 2020 - (Београд :
Бирограф). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму:
Напредак (Београд. Online) = ISSN 2683-6114
ISSN 2683-6106 = Напредак (Београд)
COBISS.SR-ID 15570185

Vol. IV / No. 3 2023.

Садржај | Content

Чланци | Articles

- Александар С. Врањеш, Жељко М. Будимир
Босна и Херцеговина између међународних интервенција и распада 7
Aleksandar S. Vranješ, Željko M. Budimir
Bosnia and Herzegovina between International Interventions and Dissolution
- Слободан В. Вуковић
Континуитет између Трећег рајха и Бонске републике 35
Slobodan V. Vuković
Continuity Between the Third Reich and the Bonn Republic
- Слободан Ђ. Продић
„Хрватска православна црква“: од идеје до реализације 59
Slobodan Đ. Prodić
“Croatian Orthodox Church”: from Idea to Realisation
- Слободан М. Мрђа
Културна интересовања у Србији: поглед у будућност 73
Slobodan M. Mrđa
Cultural interests in Serbia: a look into the future

Осврт | Opinion review

Зоран М. Стефановић

Између јуначког културног модела и могуће обавештајне доктрине 93

Zoran M. Stefanović

Between the Heroic Cultural Model and A Possible Intelligence Doctrine

Прикази књига | Book Reviews

Зоран М. Арацки

Зубима за земљу

Косово у души105

Списак рецензената за научни часопис *Најредак* у 2023. години109

List of peer reviews for the journal *Progress* in 2023.

Чланци | Articles



**Александар С.
Врањеш^[1]**

Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Бања Лука (Република
Српска – Босна и Херцеговина)



Жељко М. Будимир^[2]

Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Бања Лука (Република
Српска – Босна и Херцеговина)

УДК 327.7/.8(497.6)"1995/..."
323(497.6)"1995/..."
341.382(497.6)"1995"
Прегледни научни рад
Примљен: 04.12.2023.
Прихваћен: 22.12.2023.
doi: 10.5937/napredak4-48072

Босна и Херцеговина између међународних интервенција и распада

Сажетак: Процес изградње државности Босне и Херцеговине мимо одредаба Дејтонског мировног споразума, Запад спроводи већ 28 година кроз различите форме. Оно што нису успјели постићи у Дејтону, наставили су силом, кажњавањима, прегласавањима страних судија, наметањима високих представника, преносом надлежности и суспендовањем демократије. Циљеви су им били разградња Дејтона и јачање заједничког нивоа власти на унутрашњој аутономије ентитета, али уместо унитарне БиХ, добили су климат протекторат. Данас Босна и Херцеговина има огроман несклад између дејтонског уставног система и постојећег стања након деценија различитих страних интервенција у политички и правни систем БиХ. Недостатак потенцијалних рјешења за излазак из објективно нефункционалног стања додатно су појачали утисак да се БиХ креће у правцу дисолуције. Тврдња да су интервенције дијела међународне заједнице у БиХ појачале потенцијал за распад ове државне заједнице, основни је фокус овог рада.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, међународне интервенције, Дејтонски споразум, правно насиље, нефункционалност државе

Увод

Сарајевска канцеларија њемачке Фондације Фридрих Еберт објавила је 2012. године публикацију под називом *Босна и Херцеговина 2025: Сценарији будуће развоја догађаја*, у којој је тим од 20 чланова понудио могућности како ће изгледати Босна и Херцеговина 2025. године. Користећи методу израде сценарија, чланови

тима су објавили пет могућих визија будућности БиХ, и то: (1) „Dayton Mail – Status quo“. – Према том сценарију уставна структура Босне и Херцеговине остала је иста. Државна заједница је стекла кандидатски статус, али не и чланство у Европској унији, те је у поређењу са сусједним земљама у горем економском стању. Систем функционише на основу политичких интереса партија на власти, тако да се промјене догађају,

[1] sasa.vranjes@gmail.com

[2] zeljko.budimir@fpn.unibl.org

али веома споро. (2) „Trans BiH Arrow – функционална децентрализована држава“. – Овај сценарио предвиђа да ће БиХ до 2025. године постати чланица Европске уније као функционална децентрализована држава, са владавином права, поштивањем људских права и економијом у процвату као резултат значајних уставних промјена. Политичке елите су превазишле старе препреке засноване на партикуларним етничким интересима и створиле нову структуру са јасном социоекономском политиком у служби свих грађана и са заштитним механизмима заштите људских права различитих група.

(3) „BiH Union Express – функционална централизована држава“. – И овај сценарио види БиХ 2025. године као чланицу Европске уније, али као централизовану државу. У овом сценарију централизовани политички систем омогућио је поједностављено доношење одлука, што је резултовало политичким, економским и правосудним реформама, чији су коначни исход владавина права, напредовање економије, опадање стопе незапослености и јачање социјалне кохезије. (4) „Western Balkan Inter City – поновно регионално повезивање“. – У овом сценарију БиХ је чланица ЕУ заједно са осталим државама



Евроинтеграције БиХ

Илустрација састављена од: ЕУ заставе, www.freepik.com, Free licence;
и заставе у облику мапе Босне и Херцеговине, <https://commons.wikimedia.org> ©Public Domain

Западног Балкана. Та чињеница створила је 2025. године нову политичку парадигму, а подјеле по националним или етничким основама постале су бесмислене. Али прије него што је успостављена ова нова интеграција, регион је прошао дуг процес поновног повезивања захваљујући постојању неколико важних мотивационих елемената – економска међузависност, исте спортске и културне вриједности, иста перспектива чланства у ЕУ, непостојање језичких баријера итд. Све наведено дало је допринос новом регионалном повезивању. (5) „Tripartite Border Train – дисолуција“. – Посљедњи сценарио не види постојање Босне и Херцеговине у садашњем облику 2025. године. Тињајући етнички сукоб, који је трајао деценијама, кулминирао је дисолуцијом БиХ на три засебне државе под окриљем међународне заједнице да би се спријечио насилни сукоб. Република Српска је остала у својим границама, а распад ФБиХ се десио на бази одвајања кантона са хрватском односно бошњачком већином. Те новонастале државе су 2025. године фокусиране на унутрашњу консолидацију с циљем уласка у ЕУ. Њихове економије развијају се захваљујући директним страним инвестицијама и међународној помоћи (Pasch, 2012, str. 17–21).

Ако данас, на крају 2023. године анализирамо наведене сценарије, није тешко закључити да је први сценарио најближи садашњем стању, да су други, трећи и четврти сценарио скоро неоствариви, док пети сценарио и даље има потенцијал да се оствари. Одређен број данашњих домаћих и страних политичких актера пронаћи ће потенцијал за остварење петог сценарија у тзв. сецесионистичкој политици власти Републике Српске. С друге стране, аутори овог рада

сматрају те претпоставке нетачним с обзиром на то да, изузев реторике и медијских наступа појединих функционера у којима се сецесионизам спомиње као одређен дефанзиван одговор на нападе на аутономију Републике Српске, не постоји нити један конкретан доказ да власт Републике Српске води сецесионистичку политику доношењем конкретних одлука или да прави планове за издвајање из државне заједнице. Аутори узроке нефункционалности Босне и Херцеговине и могуће дисолуције у догледној будућности виде у погрешној политици дијела међународне заједнице која Босну и Херцеговину од краја рата до данас одређује као властити протекторат, што за посљедицу има мањак функционалности, унутрашњег договора између три конститутивна народа и заједничке визије будућности државне заједнице. Стога основна хипотеза овог рада гласи да су међународне интервенције у политички и правни систем дејтонске Босне и Херцеговине од краја рата до данас допринијеле нефункционалности ове државне заједнице, којој, из тог разлога, пријети дисолуција у догледној будућности. Да бисмо доказали ову хипотезу, направимо гезу политичких конфликта у БиХ од краја рата до данас, са посебним освртом на позицију дијела међународне заједнице и њихово правно насиље, које у континуитету спроводе од потписивања Дејтонског мировног споразума до данас.

Заблуде о „бошњакизацији“ БиХ

Данашња Босна и Херцеговина формирана је у бази Рајт-Петерсон у Дејтону (Охајо, САД) 21. новембра 1995. године на основу мировног

10 | споразума и од тада носи капацитет државне заједнице састављене од два ентитета и три конститутивна народа. Ипак, заустављање рата није била гаранција обуставе политичких конфликата у БиХ. У својој чувеној књизи *О рату*, пруски генерал и војни теоретичар Карл фон Клаузевиц сковао је максимуму „рат је наставак политике другим средствима“ (Clausewitz, 2007) која ће након његове смрти постати једна од најцитиранијих реченица на глобалном нивоу. Данас би се мало ко успротивио варијацији на Клаузевицеву мисао да је у случају дејтонске Босне и Херцеговине политика наставак рата другим средствима. Разлог за то лежи у погрешном приступу међународних актера не само методама примјене приликом успоставе мира него и имплементацији новог политичког система који је произашао из Дејтонског мировног споразума. Прокламована улога дијела међународне заједнице у посредовању у рату у БиХ заснивала се на два циља: заустављање конфликта и успостава трајног мира, што је и постигнуто у Дејтону. С друге стране, оно што није било видљиво те 1995. године, а што ће касније постати очигледно из активности представника дијела међународне заједнице у БиХ, била је агенда по којој је Дејтонски мировни споразум замишљен само као прелазно рјешење прије стварања функционалне и унитарне Босне и Херцеговине према њиховим критеријумима и визијама (Кесмановић др., 2021).

Идеја је била да се након заустављања сукоба, мирним средствима и огромним притиском са Запада с временом изврши унитаризација Босне и Херцеговине, која би преко ноћи постала демократска, мултиетничка, грађанска, одржива,

мулти културна држава и чији би грађани извршили трансформацију не само политичких ставова него и властитог идентитета (*ibid.*). То потврђује и бивши правни савјетник високог представника Филип Леру Мартен, који у уводном поглављу своје књиге *Дипломатска контраофанзива – Поуке из Босне и Херцеговине* истиче да је након ратификације Дејтонског споразума међународна заједница поставила као кључни циљ јачање централних структура БиХ, што би зацементирало и неутрализовало интерне сецесионистичке тежње (Leroux-Martin, 2014). Другим ријечима, било је неопходно ослабити дејтонске позиције ентитета, а самим тим и конститутивних народа, јер је само један од три народа у том западном експерименту видио своју корист. Да би се то остварило, било је неопходно редефинисати улогу међународне заједнице, јер сам Анекс 10 Дејтонског мировног споразума, којим је дефинисана улога високог представника, није био довољан да се наведена трансформација изведе. Као што професори Чедомир Антић и Ненад Кеџмановић с правом примјећују, улога високог представника је Анексом 10 била дефинисана само као подстицање, помагање, савјетовање у процесу имплементације међународног споразума, а само се први високи представник Карл Билт досљедно држао тога (Antić, Кесмановић, 2016, стр. 341). Да би успоставила привид проширења надлежности високог представника, међународна заједница је морала прибјећи дословно колонизаторским методама да би силом створила обману о легитимитету будућег правног насиља високог представника.

Међународна заједница овим не само што није успоставила нови и либералнији политички

систем неке унитарне БиХ, чији би грађани преко ноћи заборавили своје поријекло, историју, културни и политички идентитет, узроке анимозитета, ратне сукобе и визију будућности, него је направила корак уназад у односу на дејтонски концепт. Створила је протекторат, који ће у наредним деценијама све више удаљавати конститутивне народе од могућности градње заједничке државе, а Босну и Херцеговину од шансе да постане јединствена политичка целина која функционише као суверена држава (Кестановић и др., 2021).

Загребачка професорица политикологије Мирјана Касаповић узрок за дисфункционалност види у томе што у БиХ не постоји темељни консензус конститутивних народа о државној заједници, нити постоји било каква шанса да до тог консензуса дође (Касаповић, 2005, стр. 162). О томе пише и професор емеритус Универзитета у Глазгову Џејмс Келас, који у својој књизи узгред не преза од једностране визије апсолутне српске кривице за сукобе у бившој Југославији, али на крају признаје да је било немогуће од Босне и Херцеговине створити националну државу, јер је лојалност према БиХ присутна само код Бошњака, док друга два народа виде Србију и Хрватску као своје националне државе (Kellas, 2004, стр. 161–162). Келас додаје да је продубљивању међуетничке дистанце дао допринос и амерички и притисак Уједињених нација у БиХ који нису успјели у намјери да створе консоцијацијски модел по узору на Швајцарску и Белгију (*ibid.*). Мирјана Касаповић додаје да су због спољног притиска који их приморава да живе у нежељеној држави, Срби и Хрвати изградили патриотизам само према властитим

националним сегментима у којим живе, а не према цијелој држави (Касаповић, 2005, стр. 16).

Тако се код Срба рађа патриотизам према Републици Српској, код Хрвата према виртуелној хрватској републици Херцег-Босни или „херцегбосанским“ кантонима у којима чине већину, док су само Бошњаци лојални својој визији цјеловите и унитарне БиХ (*ibid.*). Међутим, та бошњачка визија потпуно је комплементарна западној визији јединствене БиХ, те је бошњачка политичка елита веома брзо почела да промовише визију унитарне грађанске Босне и Херцеговине, гдје би власт прије свега била заснована на принципу „један човјек један глас“. Тако су се иза демократског привида, у суштини, сакриле хегемонистичке намјере успостављања унитарне државе која би на основу демографског стања у суштини постала национална држава Бошњака на рачун друга два конститутивна народа, који би у том случају вјероватно завршили као националне мањине. Што је најинтересантније, бошњачка политичка елита сматра овај план својеврсним „природним правом“ произашлим из упорно заговаране политике виктимизације, која сматра да бошњачка политичка права треба да произилазе из тврдње о најбројнијим жртвама посљедњег рата (Кестановић и др., 2021).

Без обзира на то што би то поново био неки *sui generis* процес (да је могао да се оствари), одређена логика може да се примијети са сличним процесима виђеним у Европи и Азији након пада комунизма, а које амерички професор Роџерс Брубакер (1996) назива „национализација држава“. Према овом аутору, „национализација државе“ подразумева следеће елементе:

12 | (1) постојање „главне нације“ (енгл. core nation); (2) идеју да „главна нација“ себе сматра легитимним „власником“ државе; (3) увјерење да „главна нација“ не напредује, односно да њени специфични интереси нису адекватно реализовани или изражени, упркос њиховом праву на „власништво“ над државом; (4) мобилизација у друштвеном животу зарад промовисања језика, културног напретка, демографске доминације, економског благостања или политичке хегемоније „главне нације“; (5) оправдање за овакву мобилизацију лежи у потреби за компензацијом за претходни лош положај и дискриминацију „главне нације“ прије него што је добила „властиту“ државу (поменута политика виктимизације – прим. аут.); (6) мобилизација на темељу ових идеја одвија се у различитим сферама, почевши од легислативе, изборних кампања, медија, удружења грађана, универзитета итд., с циљем да се утиче на обликовање политика у складу са интересима „главне нације“; (7) на крају овог процеса налази се „усвајање“ (енгл. the adoption) формалних и неформалних политика утемељених на описаним идејама, од државе, државних институција и функционера, до недржавних организација (Brubaker, 1996, str. 83–84).

Ношена овим примјером, Мирјана Касаровић сматра да су Бошњаци већ присвојили статус „главне нације“ у БиХ, а Брубакеров концепт „национализације државе“ тумачи као „бошњакизацију Босне“ која се може тумачити као поменута надокнада за наводно вишевјековно угњетавање бошњачког народа од хришћанског и Истока и Запада (Kasapović, 2005, str. 17). Као што је већ поменуто, на основу тог „права“

Бошњаци сматрају да власт треба устројити на начелу „један човјек, један глас“, што би демократским путем осигурало надмоћ најбројније бошњачке националне заједнице (*ibid.*, 18).

С друге стране, Бошњаци овај процес не виде као споран, него као сасвим природан. У образложењима одлазе и корак даље, тврдећи да се у БиХ кроз историју обликовала једна нација коју чине припадници свих вјера што живе на њезином тлу, тако да је савремена „босанскохерцеговачка“ држава у суштини политичка реинкарнација бошњаштва као нације, али тај процес не тече равномјерно код свих вјерских заједница, па су Бошњаци нешто свјеснији тог процеса него „босански католици“ и „босански православци“, којима треба још времена да из њихових идентитета „ишчезну“ вишедеценијска „србизација“ и „хрватизација“ (Ibrahimagić, 1999, str. 19, у: Kasapović, 2005, str. 170). Ако оставимо по страни ове апсурдне тезе, индикативно је да се међу бошњачким интелектуалцима занемарује да је савремена Босна и Херцеговина устројена на Дејтонском мировном споразуму, који није само зауставио грађански рат него је и креирао ову државну заједницу и дао права конститутивним народима, али и унутрашње и спољно признање Републици Српској.

Бошњачка политичка елита и данас се држи модела „изградње државе“ по западним мјерилима, којег је промовисала и до неког нивоа имплементирала међународна заједница, а чему су пружили отпор српски политички представници из Републике Српске.

Ако се вратимо на књигу бившег службеника ОХР-а Филипа Леруа Мартена, он дословно

пише да се Република Српска од краја рата 1995. године опирала међународним настојањима да се БиХ „поново састави“ и закључује да „они који су се опирали увођењу унитарног система власти у Босни и Херцеговини прије рата, сада се опирају настојањима на изградњи државе“ (Leroux-Martin, 2014). Коначно, ако је Бошњацима сасвим логично и природно да уз помоћ дијела међународне заједнице треба да изврше „бошњакизацију Босне“, онда отпор који је пружила Република Српска не треба да изненађује. Интересантно је да се овај сценарио могао предвидјети још у бази Рајт-Петерсон 1995. године и да догматско инстистирање на моделу „изградње државе“ неће дати очекивани резултат. Тадашњи „миротворци“ просто нису жељели ни да разматрају могућност да се питање Босне и Херцеговине ријеши другим методама, укључујући и подјелу територије, него су били ближе идеји да ће уз помоћ силе успоставити јединствену државу по њиховим мјерилима, занемарујући конфликтима и историјом дубоко подијељене етничке заједнице.

Проблеми стејтбилдинга у БиХ

Још један бивши правни савјетник у ОХР-у, енглески адвокат и стручњак за међународно право, Метју Периш, у својој књизи *Слободни њрад на Балкану* отворио је питање да ли је међународна заједница погријешила одбијајући сваку могућност подјеле БиХ и инсистирајући искључиво на примјени модела „изградње државе“. Тражећи коријене овог модела, Периш се враћа на извјештај Бутроса Бутроса Галија

пред УН, под називом „Агенда за мир“ (Ghali, 1992), у којој се бивши генерални секретар Уједињених нација залагао за широку доктрину употребе војних „хуманитарних интервенција“ унутар суверених држава које је санкционисао Савјет безбједности УН зарад спасавања живота (Parish, 2009, p. 5). Такође, Гали у свом извјештају сматра да није довољна само војна интервенција, него да међународна заједница мора након сукоба да изгради мир реконструкцијом институција власти, а све под покровитељством Уједињених нација, чиме би ова институција у постхладноратовској ери добила сасвим нову улогу (Ghali, 1995).

Управо овај модел примијењен је у послеријатној Босни и Херцеговини као својеврсни експеримент у којем је требало идеју о „изградњи државе“ и демократској реконструкцији по мјерилима Запада, а у „духу Дејтона“ примијенити у постконфликтном друштву заснованом на тешком бремену етнички мотивисаног грађанског рата (Кестановић i dr., 2021). Примјена модела „изградње државе“ у Босни и Херцеговини наишла је на критику и на самом Западу. Поједини аутори анализирали су примјену овог модела док је био још у назнакама, чак и током грађанског рата, процјењујући колике су шансе да успије. Метју Периш је ове ауторе означио као скептике и разврстао их у двије школе мишљења – прву је назвао „постлиберална изградња мира“, а другу „теорија подјеле“ (Parish, 2009).

Ови први заговарали су тезу да је „трансплантација“ демократских институција у постконфликтна друштва превише исхитрена, те да је реконструкција мултиетничког друштва

заснована на либерално-демократском моделу просто немогућа, посебно јер етничке заједнице које се међусобно мрзе немају капацитет да изграде демократски политички оквир (*ibid.*, str. 8). Тако примјена модела „изградње државе“, да би се реинтегрисале међусобно отуђене етничке групе, није ни практична ни пожељна. Важан припадник ове постлибералне школе свакако је професор Мајкл Барнет са Универзитета у Минесоти, који у свом раду под називом „Изградња републиканског мира – стабилизација држава након грађанског рата“ тврди да либерална изградња мира није дала велике резултате зато што њихов покушај да за само неколико мјесеци радикално трансформишу све аспекте државе, друштва и економије, у суштини ова „крхка друштва“ излажу невјероватном стресу, посебно што постконфликтне државе немају неопходни институционални оквир, али ни грађанску културу да би могли апсорбовати потенцијалне притиске, што на крају постаје „сјеме“ будућих конфликта (Barnett, 2006, str. 88–89). На сличном трагу је и професор Роберт Ор са Универзитета у Мериленду који је раније обављао функцију помоћника генералног секретара Уједињених нација за стратешко планирање и координацију политика. Он у свом тексту под називом „САД као градитељ нације“ истиче да би минимално оспособљавање државе да самостално функционише требало да буде једини одговарајући циљ, јер међународни актери треба да буду реални у процјени шта могу да постигну у контексту пропале државе и девестираног послеријатног окружења (Orr, 2004, str. 12). Посебно је нереално очекивати да ће међународни фактор разријешити главне узроке сукоба у земљи

и изградити неку нову и трајнију државу. Постизање тих дугорочних циљева требало би да буде посао грађана те државе и њихових лидера, уз подршку међународног фактора у нормалним економским (трговина и помоћ), војним (савезништво) и политичким (дипломатија) односима између суверених држава (*ibid.*). Као што можемо примијетити, ова „постлиберална“ становишта нису примијењена у случају Босне и Херцеговине, него је примијењен модел тзв. либералне изградње мира (више у: Paris, 2004). Примјеном овог модела међународна заједница је направила управо оне грешке на које указује Роберт Ор.

Метју Периш сматра да главна слабост теорије о „либералној изградњи мира“ лежи у претпоставци да би креирање институција по западним мјерилима аутоматски генерисало западни културни и политички образац (Parish, 2009, str. 9). Као што ћемо видјети касније, међународна заједница је чак била спремна да учини правно насиље и примијени силу како би створила привид прогреса у том правцу. Да је то било погрешно, примјећују и „постлиберални“ критичари, који с правом закључују да је институционална реформа процес еволуције, а не трансплантације и драматичне трансформације друштвеног и политичког система, коју „мировњаци“ нереално очекују да остваре унутар временског оквира њихове мисије (*ibid.*, str. 10). Периш (2009) описао је неколико посљедица из визуре „постлибералних“ теоретичара које су произашле из погрешне примјене модела „либералне изградње мира“, а које су релевантне и за послеријатну Босну и Херцеговину: (1) На крају грађанског рата или периода тоталитарне

диктатуре, демократски политички „трансплан-ти“ изазивају хаос у друштву. Демократија може да произведе застој у политичкој машинерији, отежавајући формирање ефикасне власти јер постоји неуспјех у успостављању консензуса. Тако либерална демократија у постконфликтном друштву у суштини креира неуспјешну државу. (2) Развој демократије на одређен начин треба успорити, јер је важније прво изградити јаке државне институције него одржати изборе. Увођење демократије у трауматизовано послјератно друштво мора бити постепено. (3) „Изградња државе“ је нужно дугорочан процес. Претпоставка да ће брза „трансплантација“ правног система и сета закона одмах дати резултат, једноставно је погрешна, јер је неопходно много изборних циклуса да би се изградиле консензус и политичка култура компромиса (*ibid.*, str. 10–14).

Другу групу аутора који су критички анализирали модел „изградње државе“ Метју Периш је означио као заговорнике „теорије подјеле“. Теоретичари из ове школе мишљења у својим текстовима праве разлику између идеолошки мотивисаних и етнички мотивисаних грађанских ратова (Parish, 2009, str. 14–15). Ове прве је много лакше ријешити него етнички мотивисане ратове, зато што су ови други конфликти много дубљи и захтијевају да се зарађене групације дословно физички раздвоје. Иначе, „теорија подјеле“ је веома непопуларна међу већином представника међународне заједнице који ово становиште посматрају као расистичко и, из угла либерално-демократске догме, крајње нехумано и неприхватљиво. С друге стране, заговорници „теорије подјеле“ често уопште не улазе

у вриједносне и етичке судове, него полазе од простог чињеничног стања да се припадници етничких заједница међусобно мрзе и убијају, из чега произилази да је физичко раздвајање једино рјешење (Parish, 2009, str. 17–18).

Један од важнијих доприноса развоју „теорије подјеле“ дао је професор Хаим Кауфман са Универзитета Лихај, који у свом научном раду из 1996. године, под насловом „Могућа и немогућа рјешења у етничким грађанским ратовима“, истиче најважнију логику ове теорије: „Да би спасили животе којима пријети геноцид, међународна заједница мора напустити приступ покушавања враћања ратом разорних мултиетничких држава [...] него омогућити и заштитити кретања становништва с циљем стварања националних домовина“ (Kaufmann, 1996, str. 137). Према овом аутору, постоје само три могућности окончања етнички мотивисаног грађанског рата: (1) потпуна побједа једне стране; (2) привремено потискивање конфликта од стране неке спољне војне силе која би извршила окупацију; (3) самоуправа раздвојених страна (Kaufmann, 1996, str. 139). Кауфман је посебно заговорник ове треће опције додајући да се међуетнички конфликт не може окончати све док се безбједносна дилема не смањи физичким раздвајањем зарађених страна. Рјешења која имају за циљ враћање мултиетничких грађанских политика, као што подјела власти, изградња државе или реконструкција идентитета, уз бјегавање могућег трансфера становништва, не функционишу зато што не чине ништа да умање интензитет безбједносне дилеме, зато што су етнички страхови и мржња ојачана ратом изузетно отпорни на промјене (*ibid.*).



Потписивање Дејтонског споразума у Паризу, 14. децембра 1995. године
С лева на десно, стоје: Фелипе Гонзалез, Бил Клинтон, Жак Ширак, Хелмут Кол, Џон Мејџор, Виктор Черномирдин.
Седе: Слободан Милошевић, Фрањо Туђман, Алија Изетбеговић.

Извор: wikipedia.org ©Public Domain

У том контексту Кауфман коментарише тада тек потписани Дејтонски мировни споразум и као његову основну слабост види тежњу да се обнове централне државне институције са овлашћењима на територији комплетне БиХ, као и трипартитно Предсједништво са „ротирајућим“ мандатима. Такође, као слабост ДМС-а Кауфман истиче и повратак избјеглица, закључујући да су те одредбе мировног споразума непожељне и непримјенљиве, те би најбоље било да се од њих одустане и да просто „одумру“. Умјесто повратка избјеглица, Кауфман у свом раду из 1996. године предлаже

компензацију за изгубљену имовину (Kaufmann, 1996, str. 168).

Основно начело којим се Кауфман води у свом раду почива на спасавању живота у етничким конфликтима, што би требало да буде основна водиља свим актерима који покушавају да успоставе мир. Да би се спасили животи, Кауфман сматра да треба некада игнорисати правне норме које су усмјерене на очување државе и њеног суверенитета, јер је то мања штета него губитак људских живота. С друге стране, у случају БиХ, међународна заједница се водила потпуно супротним становиштем да,

зарад суверенитета БиХ, на силу покушају успоставити мултиетнички поредак заснован на присилној реинтеграцији мржњом раздвојених етничких заједница. Да је то погрешно, Кауфман је упозорио још 1996. године, закључујући да на Западу влада погрешна перцепција да је интегритет држава и њихових граница важније начело, него самоопредјељење народа (Kaufmann, 1996, str. 170).

Осим Кауфмана, треба споменути још нека важна имена која су дала допринос развоју „теорије подјеле“ углавном у америчким научним часописима. Већина ових аутора узимала је рат у Босни и Херцеговини за студије случаја, јер им је тај примјер директно потврђивао хипотезу о подјели. Тако, професор Мајкл Оханлон са Брукинг института и Универзитета Колумбија пише 1998. године текст под насловом „Претварање прекида ватре у Босни у мир“, у којем истиче да је очекивање да се БиХ поново уједини у мултиетничку државу крајње нереално и да би много реалнији циљ била подјела БиХ на три различите државе, гдје би у свакој доминирао по један од три народа. Такође, Оханлон истиче да у сваком случају треба одустати од покушаја да се резултати етничког чишћења врате у првобитно стање и да је неопходно одустати од инсистирања о повратку избјеглица, те задржати тренутно стање у којем су одређени дијелови БиХ прилично етнички хомогени (O’Hanlon, 1998, str. 42).

Још један аутор који је сматрао да је погрешно становиште међународне заједнице о „изградњи државе“ и да се треба приклонити теорији подјеле Босне и Херцеговине, али и успостави новог државног поретка на цијелом Балкану у складу са етничким принципима, био

је амерички историчар Гејл Стокс, који је тврдио да треба „одредити нове државне границе на Балкану, у складу са етничким границама [...]. Наша тренутна политика наметања мултикултурализма и толеранције Босни и Косову не може функционисати“, и додаје да прекрајање државних граница укључује стварање „мале бошњачке муслиманске државе“, те припајање дијелова Босне и Херцеговине Србији. На крају Стокс закључује да није кључно питање хоће ли се пројекат стварања хомогених етничких држава на Балкану догодити, него само како ће се то десити (Stokes, 2003, str. 165, 176).

На крају, интересантно је да све ове идеје о могућој подјели БиХ нису никада озбиљно разматране током грађанског рата, приликом преговора са зараћеним странама. Нити је кад оваква подјела БиХ била агенда страних „мировњака“ који су све приједлоге заснивали на западној визији изградње мултиетничке државе и којој је етнички заснована подјела била идеолошки далека. Коначно, када су установили да успостава поретка по њиховој замисли није спроводива без употребе силе, одлучили су се на неправно насиље у „духу Дејтона“ и извршили читав низ интервенција, првенствено на штету Републике Српске (Kestemović i dr., 2021). Коначно, Дејтон је успоставио центрипетални систем подјеле власти, стварајући изузетно слабу, асиметричну „конфедерацију“, без ефикасне централне власти (Sebastián-Aparicio, 2014, str. 56) и то су имали на уму међународни актери који су се одлучили да то стање промијене у правцу либерално-демократске визије „изградње државе“. Ако томе придодемо и степен незадовољства конститутивних народа „дејтонском

стварношћу“ у којој су се нашли након 1995. године, не изненађује што свој експеримент у БиХ међународна заједница није могла реализовати без великих притисака на конститутивни народ, који није желио уставну прекомпозицију у корист државне заједнице са којом се ни данас не идентификују. Да би „сломили“ српски отпор, примијенили су дословно „колонизаторске методе“, упаковане у обланду изградње функционалне грађанске државе са европском будућношћу.

18 |

Све до 2006. године, огромне присиле и репресије готово да нису наилазиле на отпор у српском корпусу. Разлог не треба тражити у одговорности партија и лидера из Републике Српске који се нису супротстављали, него у размјери силе коју је међународни фактор примјењивао. Ауторитет високог представника био је дословно поткријељен употребом силе, коју је НАТО манифестовао кроз ИФОР и СФОР у БиХ (у почетку са 32.000 војника), а што ће касније наставити ЕУФОР јединице. Бројни су примјери тортура према осумњиченима за ратне злочине, затим свједоцима у монтираним процесима у Хагу, као и смјенама и одузимањима грађанских права српских политичара, блокирања њихове имовине и под образложењем или да су опструисали примјену Дејтонског споразума или да су помагали хашким оптуженицима (Кестановић и др., 2021).

Ни у једном случају међународни фактор није признао прекомјерну употребу силе, нити је икада покренут судски процес према страном војнику у БиХ који је извршио насиље или убиство грађана Републике Српске. У таквој вишегодишњој атмосфери страха, међународна заједни-

ца, на челу са високим представником, одлучила је да у „духу Дејтона“ преуреди политички систем БиХ на штету Републике Српске (*ibid.*).

Како се кршио Дејтонски споразум

Међународна заједница, непосредно након потписивања Дејтонског споразума, кренула је у правцу његове „разградње“ на штету Републике Српске, посебно јер је симболичка и идентитетска вриједност Републике Српске за српски народ у БиХ била пријетња међународном пројекту „изградње државе“ (Кестановић и др., 2021).

Из перспективе међународних актера у БиХ, највећа слабост Дејтонског мировног споразума лежала је у чињеници да је Република Српска постала трајна категорија са снажном аутономијом и међународним признањем, што је аутоматски представљало пријетњу реинтеграцији БиХ и „изградњи државе“ по западним мјерилима. Јасно је било странам представницима да без тражења алтернативних вандејтонских метода, од централизоване Босне и Херцеговине, као тобож либерално-демократске државе свих њених грађана, у којој би најбројнији народ имао и највећу количину политичке моћи, не би било ништа. Управо је то била полазна основа за покушај разградње Дејтонског споразума с циљем јачања централног нивоа власти у „духу Дејтона“, што је био основни задатак високих представника у Босни и Херцеговини (*ibid.*). О томе свједочи и Педи Ешдаун, који у својој књизи *Мачеви и њлујови* конкретно пише да је дошао у Босну и Херцеговину да разгради Дејтонски мировни споразум (Ashdown, 2007).

Без обзира на то у којој мјери су успјели у својим намјерама да на силу „изграде државу“, међународним интервенцијама у правни и политички поредак БиХ успостављена је пракса која је оставила дубок ожиљак у политичком систему, а која је свој легитимитет црпила искључиво из позиције силе, никако договора три стране.

Занимљиво је такође анализирати разлоге због којих је међународна заједница интервенисала у БиХ, занемарујући Дејтонски мировни споразум, Устав БиХ, уставе ентитета, законе и ставове изабране политичке елите. Званични одговор с њихове стране био би да је све урађено на добробит Босне и Херцеговине и њених грађана, а у оквиру процеса „изградње државе“, што наравно није био случај. На срећу Републике Српске, очигледно је да је приступ био погрешан, јер на крају нити је БиХ прекројена по мјери Бошњака и западних сила, нити је направљена мултиетничка држава „Босанаца и Херцеговаца“ који су своје етничке идентитете оставили по страни да би дали легитимитет политичком систему неке грађанске БиХ, засноване на принципу „један човјек један глас“. Дакле, међународне интервенције, дугорочно посматрано, нису биле неуспјешне. Ипак, ови процеси су направили значајну политичку штету Републици Српској и српском народу, те је из тог разлога вриједно анализирати поступке дијела међународне заједнице која се одлучила на интервенционизам у БиХ мимо демократске праксе која вриједи на Западу, и то у вријеме када су најснажније и најгласније заговарали вриједности као што су људска права и грађанске слободе. Зато у наредним редовима улазимо како у теоријски приступ међународним политичким (не војним)

интервенцијама, тако и у анализу у том контексту учињеног у БиХ.

Италијански професор међународних односа са Универзитета у Тренту Роберто Белони, у својој књизи под насловом *Изградња државе и међународна интервенција у Босни*, понудио је три приступа међународним интервенцијама у slabим и неуспјешним државама, као синтезу различитих ставова аутора као што су Ричард Каплан (Caplan, 2005); Доминик Заум (Zaun, 2007), већ цитирани Кауфман (Kaufmann, 1999), Кнаус и Мартин (Knaus & Martin, 2003); Дејвид Чендлер (Chandler, 2000) и остали. Према Белонију, постоје три приступа мијешања страног фактора у унутрашња питања slabих и неуспјешних држава: (1) снажни интервенционизам; (2) историјски детерминизам и (3) аутономизам (Belloni, 2008, str. 28). Сваки од ових приступа Белони је анализирао у контексту Босне и Херцеговине и читаоци ће примјетити одређене сличности са већ споменутом теоријом подјеле и постлибералном изградњом мира.

Снажни интервенционизам (Belloni, 2008, str. 29–33) заговара очување и консолидацију мултиетничких држава каква је БиХ. Према овом становишту, дугорочна демократска самоуправа, економски опоравак и већа заштита људских права захтијевају широку међународну умијешаност. Тако за Мајкла Игњатијева увођење „јавних добара“ у слабе и неуспјешне државе, као што су „добра владавина“ (енгл. good governance), демократија, владавина права, али и веће поштивање људских права, даје легитимитет империјалној владавини спољног фактора са аутократским овлашћењима да изврши све потребне политичке акције (Ignatieff,

2003). Белони истиче да заговорници интервенционизма вјерују да слабост домаћих институција оправдава ове империјалне мисије и приступ „одозго према доле“ током интервенције. Они то поткрепљују ставом да земље изашле из рата не посједују нити институционални капацитет нити традицију мирног рјешавања конфликта. Иако у овом приступу можемо идентификовати *modus operandi* међународне заједнице у БиХ, који смо означили као гушење идеје, није згорег истаћи да постоје и радикални интервенционисти који су сматрали да високи представници, заједно са осталим међународним институцијама, нису до краја извршили своју „империјалну мисију“ на ширењу либерално-демократских вриједности. Према овим ауторима, међународни интервенционизам у Босни и Херцеговини требало је да буде знатно строжи. Тако Роланд Париз (Paris, 2004) сматра да међународна заједница није требало да жури с првим послеријатним изборима у БиХ, него да се више укључи у унутрашње односе, краткорочно ограничавајући локалним субјектима политичке и економске слободе, док год страни представници не креирају боље темеље за дугорочни мир и демократију. Дакле, према овим становиштима, међународна заједница је требало да направи још ригиднији протекторат, суспендујући опозиционе покушаје локалних политичких актера и дословно вољу народа, да би изградила чвршће темеље и ојачала самоодрживост Босне и Херцеговине. Зато се из перспективе ових аутора умијешаност међународне заједнице у БиХ може максимално окарактерисати као полупротекторат јер високи представници нису у потпуности суспендовали

изборе и вршење власти домаћих изабраних званичника. Зато Париз (2004) закључује да је међународна заједница требало да успостави међународни протекторат с пуним егзекутивним и легислативним овлашћењима да би промовисали либералне вриједности као што су толеранција, једнакост и људска права, умјесто што је оснаживала слабе и подијељене институције. Једноставно речено, требало је успоставити нешто слично колонијалном систему у којем не би било демократије, што би омогућило тим истим колонизаторима да на миру, без сметњи као што су избори и локална политичка воља, успостављају демократски систем заснован на западним вриједностима и тиме изврше потпуну „изградњу државе“ (Кесмановић и др., 2021).

Критикујући овај приступ, Белони истиче да овакви облици насилног увођења протектората могу да скрену у другу крајност – злоупотребу међународне интервенције као политичког алата западних држава. Као добар примјер Белони узима „контроверзну употребу бонских овлашћења“ високих представника у БиХ, као опасност која је произашла из датог ауторитета без икакве контроле (Belloni, 2008, str. 31).

У сваком случају, један облик Белонијевог снажног интервенционизма неуспјешно је примијењен у Босни и Херцеговини. Овај модел и јесте једино примјењив ако се демократска воља народа у потпуности суспендује, дјеловање локалних политичких субјеката замрзне и, на сву срећу, међународна заједница у БиХ није отишла толико далеко. Зато из данашње перспективе можемо да оцијенимо да је примјена „снажног интервенционизма“ у суштини заказала у БиХ, управо зато што је међународна

заједница, у страху да буде означена као колонизатор, на неком нивоу дозволила аутономију локалних власти и у вријеме најинтензивнијег интервенционизма. Из тога произилази да високи представници нису само наметали законе, него су и доносили одлуке о проглашењу наметнутог закона, што су онда у истовјетној форми касније верификовали у парламенту посланици, који су били дословно приморани само да гласају, без расправе и права на амандмане. Тиме се симулирала демократска пракса и воља грађана под снажном „палицом“ међународног фактора (Кестановић и др., 2021). Коначно, овај модел, иако је дијелом примијењен, дугорочно се показао као неуспјешан. С друге стране, међународна заједница ни у једном моменту није размишљала да примијени један од наредна два модела. Тиме је довела Босну и Херцеговину у стање перманентне нефункционалности, односно у политичку пат позицију из које до данас није изашла.

Наредни приступ, који Белони означава као историјски детерминизам (Belloni, 2008, str. 33–37), сматра да је очување и консолидација постконфликтних мултиетничких држава у супротности са историјским искуством западних демократија и неизбежно је да овај покушај на крају пропадне. Међународни интервенционисти треба да признају оно што је неизбежно и једино функционално – подјела Босне и Херцеговине на три моноетничке државе, прије него очување слабе државе, коју узгред и највећи број властитих држављана не жели. Као и већ поменути заговорници подјеле, и историјски детерминисти сматрају да присиљавање етничких група да дијеле нежељену државу може

дугорочно угрозити успостављени мир. Према овим ауторима, развој националних држава у Европи потврђује да је етничка и национална хомогенизација неизбежна. Односно, немогуће је потпуно зауставити конфликте, чији су основни циљеви били стварање држава, све док се не заврши њихов „природни ток“, односно док не резултирају стварањем етнички хомогених националних држава.

Идеја о очувању етничке различитости је зато илузорна (Belloni, 2008, str. 34). Управо из тог разлога, Роберт Хајден отворено каже да је практички неоствариво да Босна и Херцеговина преживи као заједничка држава једнаких народа (Hayden, 1999, str. 18). Исти је и став Гејла Стокса, који тврди да стабилност може доћи само када се поново исцртају државне границе на основу етничких линија, као и у остатку Европе (Stokes, 2003, str. 204). На тој линији су и Тимоти Вотерс (Waters, 2004) и Александар Даунс (Downes, 2007), кад кажу да ће Босна и Херцеговина постићи мир и стабилност тек након њеног формалног распада.

Међутим, без обзира на то што историјски детерминисти, као и теоретичари подјеле, прилично аргументовано бране своје тезе, њихово становиште је суштински супротно од доминантне либерално-демократске парадигме „изградње државе“, што дио међународне заједнице у контексту БиХ упорно заговара. Зато ниједан мировни план током нити приједлог реформе након грађанског рата у БиХ није био супротан овој политичкој парадигми. Белони то објашњава прегледом контрааргументата тезама историјских детерминиста, што је ваљда било довољно да се такав приступ *a priori* одбаца.

Тако код Белонија (Belloni, 2008, str. 35–36) проналазимо могуће слабости историјског детерминизма у контексту Босне и Херцеговине: (1) Заговорници овог приступа полазе од претпоставке да је етничка различитост проблем који може да разријеша само неизбјежан историјски развој етнички хомогене националне државе. Према њиховим критичарима, управо примјер (сада већ Сјеверне) Македоније то негира, наводећи ову државу као добар примјер суживота Македонаца и Албанаца. (2) Наредни контрааргумент истиче да историјски детерминизам потцјењује домет међународног интервенционизма када је ријеч о управљању безбједносном дилемом. Ови аутори тврде да послеријатна етничка подјела не рјешава безбједносну дилему, већ прије може појачати напетости међу групама. Аргумент за ову тврдњу проналазе у (наводно) позитивним примјерима повратка избјеглог и расељеног становништва у њихове пријератне домове, што је, према овим ауторима, главни доказ успешне транзиције из рата у мир и демократију (из данашње перспективе сувишно је доказивати да овај аргумент свакако не стоји – прим. аут.). (3) Посљедњи контрааргумент тезама историјског детерминизма тиче се њихове централне перспективе која није утемељена у телеолошкој идеји да је етнички хомогена национална држава повијесно неизбјежна, него на начелу да је историја у југоисточној Европи прије циклична него линеарна. Дакле из тезе о цикличности, историјски детерминисти црпе аргументе да ће народи у БиХ наставити ратовати све док не постигну своје етнички чисте националне државе, што се уклапа у још једну Белонијеву категорију под

називом историјски рецидивизам. То је управо и полазна основа за критичаре који тврде да је погрешно народе у БиХ посматрати као затворенике који, кад једном изађу из затвора, према свим статистикама, имају више шансе да поново почине кривично дјело, него остатак популације. Једноставно, критичари историјског детерминизма, али и рецидивизма, сматрају да ове тезе нису примјењиве на друштва и државе (Кесмановић и др., 2021).

Наравно, Белони је аутор који и сам не припада кругу историјских детерминиста, те примјећујемо, из данашње перспективе, да је у својој књизи из 2008. године превише оптимистично посматрао друштвено-политички развој Босне и Херцеговине, сматрајући да ће међународне интервенције на крају уродити плодом трансформишући БиХ у либерално-демократску мултиетничку државу у којој више неће постојати етничке подјеле. Зато је веома строго оцијенио заговорнике територијалне подјеле БиХ на основу етничких линија и њихов песимизам према улози међународне заједнице у изградњи државе, те ове ауторе на крају оптужио за расизам (*ibid.*).

Посљедњи приступ по Белонију назива се аутономизам (Belloni, 2008, str. 37–40), који без обзира на могуће ограничене резултате међународне интервенције, заговара да држављани Босне и Херцеговине у коначници треба да буду сами одговорни за рјешавање властите судбине и да буду ослобођени спољашњег утицаја. Аутономисти дијеле мишљење историјских детерминиста да државе није могуће водити споља, и да успјешна изградња државе зависи искључиво од локалних лидера и домаће инсти-

туционалне одговорности. Неки аутономисти чак тврде да су домаћи капацитети у суштини и уништени међународном интервенцијом, те да би се обновили, неопходно је што прије дати могућност локалним политичким факторима да узму ствари у своје руке.

Другим ријечима, према овом приступу, успјех локалних политичких актера у правцу превазилажења политичке кризе обрнуто је пропорционалан динамици међународне интервенције. И ово се, према овим ауторима, могло примијенити и за вријеме рата. Наиме, аутономисти тврде да је рат у БиХ требало да се заврши својим „природним током“, односно да побиједи јача страна која би онда одредила своју визију помирења. У случају да рат не исцрпи свој „природни ток“ и мирно рјешење се наметне страним мијешањем, без договора локалних страна, према овим ауторима, реална је могућност да ће рат почети поново, по одласку страног фактора (*ibid.*). На тој линији је и Сузан Вудворд (Woodward, 1999), која тврди да је Дејтонски мировни споразум примјер како не треба завршити грађански рат, јер је дословно приморао етничке групе да признају право другима на постојање и подјелу власти, креирајући тако домаћу равнотежу моћи, а у исто вријеме оставивши неријешеним постојеће политичке проблеме који су и довели до рата. Зато су веома слабе шансе да дугорочно успије изградња демократског и мултиетничког друштва заснована на овим основама.

Једна друга, суптилнија верзија аутономистичке перспективе, критикује постдејтонску континуирану спољну умијешаност у политичке, друштвене и економске односе у БиХ и не

прихвата аргумент да међународне организације имају право да се мијешају у сва питања у БиХ зато што су добили мандат за стварање и промоцију локалних демократских институција (Belloni, 2008, str. 38). То је уједно и разлог што Дејвид Чендлер сматра да међународни консензус о демократизацији и изградњи мира нема никакве везе ни са демократијом ни са Босном и Херцеговином (Chandler, 2000, str. 188). Према овом аутору, основни разлог за умијешаност међународних организација у унутрашња питања у БиХ своди се на обезбјеђивање њихове нове постхладноратовске стратешке улоге. Другим ријечима, када се поставило питање сврхе постојања тих међународних организација (на првом мјесту НАТО пакта) у новом униполарном свијету, интервенција у БиХ (и не само у БиХ) постала је инструмент путем којег је дошло до њихове трансформације која им је обезбиједила нову међународну улогу. Тако су кроз дјеловање и активности у ратној и постратној БиХ ове организације стекле основу за даље постојање, али што Чендлер истиче – на штету истинске демократије у Босни и Херцеговини. На крају, овај аутор позива међународну заједницу да своје интервенције смањи на минимум, како би народи у Босни и Херцеговини почели самостално да раде на свом даљем путу (Chandler, 2000, str. 198).

О тој теми су писали и Кнаус и Мартин (2003), који су отишли корак даље, те позицију високог представника који никоме није одговоран (ако изузмемо њихова ранија провизорна подношења полугодишњих извјештаја Савјету безбједности УН – прим. аут.) и чија овлашћења на подлијежу контроли локалног становништва,

поистовјећују са европским колонијалним искуством. Ови аутори такође примјећују једну нелогичност – да је високи представник практиковао своја овлашћења у име и за корист народа у БиХ, али да је уједно сам одређивао шта је то „воља народа“, што је неријетко било у супротности са гледиштем изабраних представника тих истих народа. У суштини, ови аутори сматрају да је међународно наметање одлука дословно фрустрирало вољу грађана БиХ који су на слободним изборима изабрали своје лидере. Чињеница јесте да изабрани лидери често нису дјеловали политички, у складу са циљевима и аспирацијама дијела међународне заједнице у БиХ, али што Кнаус и Мартин с правом закључују, то их није чинило мање легитимним. Зато су у суштини аутономисти заговарали (и неки од њих заговарају и даље) да након свих ових година, међународно присуство у БиХ треба једноставно окончати. Белони (2008, str. 39) критикује и заговорнике аутономистичке перспективе, сматрајући да смањивање међународне интервенције не би било добро рјешење за БиХ. Он сматра да аутономисти занемарују реалност политичког живота, јер не узимају у обзир окружење у којем се интервенција дешава. Односно, Белони своди критику на познати аргумент да народи у БиХ не преузимају контролу и управљање Босном и Херцеговином зато што им то међународни фактор не дозвољава, већ зато што се не могу међусобно договорити у којем би правцу одвели БиХ.

Основна слабост овог аргумента лежи у питању: ко то одређује шта је исправан пут? Проблем са међународним фактором у БиХ произилази из чињенице да они од краја рата до

данас покушавају да задрже по њима „исправан курс“ и не дозвољавају политичким елитама да предефинисани политички правац доведу у питање (Кестановић *et al.*, 2021). Да бисмо доказали ову тврдњу, замислимо хипотетичку ситуацију у којој су три конститутивна народа коначно договорили заједнички курс БиХ – да одуштају од интегративних процеса, да ће у наредном периоду водити БиХ у правцу војне неутралности и економског јачања на основу трговинске сарадње са нпр. Народном Републиком Кином. Када се вратимо на Белонијев аргумент, у овој хипотетичкој ситуацији дошло би до договора три конститутивна народа у којем правцу би водили БиХ, из чега произилази да не би више било потребе за мијешањем дијела међународне заједнице у унутрашња питања БиХ. Тако би Босна и Херцеговина на хипотетичком нивоу самостално наставила пут у договореном правцу без страних утицаја. Оно што се намеће као питање јесте: да ли би се у том случају међународна заједница повукла из БиХ под образложењем да су завршили посао, јер је постигнут договор у којем су домаћи лидери одлучили да на бази консензуса заједнички управљају будућношћу БиХ у правцу другачијем од предефинисаног курса међународне заједнице? Иако је ова ситуација хипотетичка, сматрамо да се то не би десило. Другим ријечима, Белонијева критика на аргументе аутономиста једноставно не стоји, јер међународни фактор није само присутан у БиХ с циљем да чекају и подстичу унутрашњи договор и кад до њега дође да се просто повуку, него да наметну „политички курс“ Босни и Херцеговини (*ibid.*).

Када размотримо сва три приступа међународним интервенцијама, јасно је да су земље

Запада, на челу са САД, примијениле у БиХ први модел „снажне интервенције“, али ограниченог интензитета. Друга два модела никада нису озбиљније разматрана јер су просто у супротности и са идеолошким и програмским циљевима дијела међународне заједнице у БиХ. Из тога можемо извести још један закључак, да међународна заједница никада није ни намеравала да од БиХ направи функционалну консociјацијску демократију, јер би у том случају тражила реалан и изводљив модел, заједно са локалним изабраним политичким актерима. Напротив, њихова политичка улога у ремоделирању политичког система БиХ, уз занемаривање воље конститутивних народа, прије свега Срба и науштрб уставних надлежности Републике Српске, довела је до дугорочне политичке „пат позиције“ (*ibid.*). Управо у овом закључку крије се и доказ дијела хипотезе овог рада, да је међународна заједница својим интервенцијама у политички и правни систем БиХ довела до мањка функционалности државне заједнице БиХ. Када је ријеч о другом дијелу радне хипотезе, да је тренутно стање политичког система БиХ ближе дисолуцији него некој консолидацији кроз интегративне процесе, додатно ћемо поткријепити у наставку текста.

Успон и пад високог представника

До данашњег дана не постоји сагласност између Републике Српске и канцеларије ОХР-а о томе која су то стварна дејтонска овлашћења високог представника. Још је в. п. Карлос Вестендорп тврдио у интервјуу за Слободну Босну

(од 30. 11. 1997) да: „Ако пажљиво прочитате Дејтонски мировни споразум [...] Анекс 10 ми чак даје могућност да сам интерпретирам своја овлашћења“ (Westendorp, 1997). Другим ријечима, од самих почетака дејтонске Босне и Херцеговине, међународна заједница је успоставила праксу засновану на становишту да су овлашћења високог представника у суштини производ његове властите интерпретације Анекса 10 Дејтонског мировног споразума (анекс се назива Споразум о цивилној имплементацији), а не експлицитно дефинисаног мандата у том истом анексу (Кестановић и др., 2021). Као што добро примјећује Милан Благојевић, и Резолуција Савјета безбједности Уједињених нација бр. 1031 од 15. децембра 1995. године потврђује успостављање високог представника који ће дјеловати у складу са Анексом 10 Дејтонског споразума и „надгледати имплементацију мировног споразума, мобилисати и према потреби давати смјернице и координисати активности укључених цивилних организација и агенција“, из чега се јасно види да ни Савјет безбједности УН није овластио високог представника да предузима било шта изван његових интерпретативних овлашћења у домену цивилне имплементације споразума (Blagojević, 2018, str. 114). Када Благојевић употребљава категорију „интерпретативна овлашћења“, он не мисли на Вестдорпову конструкцију о праву високог представника да сам интерпретира своја овлашћења, него напротив, да остане у дефинисаним оквирима члана 2. да „надгледа, одржава, координише, олакша, учествује, периодично извјештава, даје смјернице, прима извјештаје и тумачи“ како стоји у Анексу 10, те из тога Благојевић закључује да

високи представник (1) нема право да креира било какву правну норму и (2) да се његова тумачења значења било које одредбе из Анекса 10 правно могу кретати само у границама овлашћења која су му дата тим анексом (*ibid.*). Чак и бивши сарадник ОХР-а Метју Периш тврди да су дужности високог представника наведене у Анексу 10 претежно консултативне, посматрачке и извјештајне природе, те је његова функција (требалода буде – прим. аут.) ограничена на координацију рада других међународних организација, посматрање и апеловање на домаће службенике да се повинују својим дејтонским обавезама (Parrish, 2017, str. 86).

Дакле, интерпретативна овлашћења цивилне имплементације мировног рјешења не подразумевају право високог представника да врши измјену устава, доношења закона, смјењивања појединаца и сл., нити да високи представник може ући у позицију било ког органа власти. Ипак све се ово дешавало, зато Благојевић с правом закључује да је Анекс 10 Дејтонског мировног споразума послужио да се створи каква-такав правни основ за егзистенцију високог представника, док се за његова „овлашћења“ побринуо неко сасвим други (Blagojević, 2018, str. 118).

Неколико дана прије потписивања Дејтонског мировног споразума у Паризу, одржана је Конференција за имплементацију мира 8. и 9. децембра 1995. године у Лондону, у којој нису дата никаква додатна овлашћења високом представнику, али је зато створен нови оквир из којег ће у наредним годинама, умјесто спомених интерпретативних овлашћења (да „нагледа“, „одржава“, „координише“, „олакшава“, „извјештава“, „усмјерава“), високи представник

присвојити сасвим нова вандејтонска извршна овлашћења да „усваја“, „суспендује“, „поништава“, „намеће“, „наређује“, „кажњава“, „смјењује“, „доноси одлуке“ и сл. Током Конференције у Лондону основан је Савјет за имплементацију мира – ПИК (енгл. Peace Implementation Council – PIC), који чини 55 самоизабраних држава и међународних организација и проглашено је да ће ово тијело бити насљедник Међународне конференције о бившој Југославији (енгл. ICFYU). Наглашавамо да ова организација до данас није утемељена ни на Дејтонском споразуму нити на резолуцији Савјета безбједности Уједињених нација, него свој легитимитет црпи из наводног континуитета са Међународном конференцијом о бившој Југославији. На основу тога формиран је и управни одбор Савјета за имплементацију мира као управљачко тијело под предједавањем високог представника, у чијем саставу се налазе представници САД, Русије (од јула 2021. године Руска Федерација је замрзнула свој статус у управном одбору због нелегалног избора Кристијана Шмита на функцију високог представника, а од фебруара 2022. Русија је престала са финансирањем ОХР-а – прим. аут.), Француске, Њемачке, Јапана, Канаде, Италије, Велике Британије, Предсједништва ЕУ, Европске комисије и Организације исламске конференције коју представља Турска, али не и Србија и Хрватска као потписнице споразума (Kestmanović i dr., 2021).

Дејвид Чендлер, стручњак за Дејтонски споразум са Универзитета у Вестминстеру истиче: „ПИК је био само правна измишљотина са циљем да се међународна управа над дејтонским процесом учини кохерентном, али без рестриктивних

стега међународног права. Паулина Невил Џоунс, бивши политички директор Министарства иностраних послова Велике Британије и вођа британске делегације на дејтонској мировној конференцији (данас баронеса и члан британског Дома лордова – прим. аут.), била је пресудна за успостављање ПИК-а. Како је касније навела: „Сви су знали да се ради о подвали. Али сви су такође знали да морамо нешто да смислимо“ (Chandler, 2005, str. 338). Другим ријечима, дио међународне заједнице свјесно је прекршио Дејтонски мировни споразум у Лондону чак и прије његовог потписивања, с намјером да успостави механизам за будућа правна насиља, првенствено на штету Републике Српске и српског народа, а изван оквира међународног права (Кестановић и др., 2021).

Важно је истаћи да су на Конференцији у Лондону децембра 1995. године усвојени циљеви као што су: креирање климе стабилности и безбједности у БиХ; успостављање оквира за демократију и владавину права; заштита и промоција људских права; успостављање отвореног и слободног економског тржишта у БиХ; брзи почетак економске реконструкције; нормализација односа итд. Благојевић истиче да ни у овим циљевима, као ни у Анексу 10, не постоји ништа што би послужило као ослонац за правно насиље високог представника које ће касније услиједити и које ће добити пуну подршку дијела међународне заједнице (Благојевић, 2018, str. 119). Чак ни касније формулисана тзв. бонска овлашћења неће имати утемељење у праву, него у позицији силе дијела међународне заједнице која је наметнула своје тумачење тих овлашћења.

Настала на конференцији у Бону двије године након Дејтона, по којем су и добила назив, тзв. бонска овлашћења произилазе из члана 11. став 2. документа под називом Босна и Херцеговина 1998 – Самоодржива структура (Bosnia and Herzegovina 1998: Self-sustaining Structure) који је ПИК усвојио на конференцији и у којој је наведено да ово тијело без икаквог правног ауторитета „поздравља намјеру високог представника да користи свој врховни ауторитет на терену у погледу тумачења Споразума о цивилној имплементацији мировног споразума (Анекс 10) с циљем олакшања разрешења тешкоћа доношењем обавезујућих одлука, кад он процијени да је неопходно, о наредним питањима:

1. вријеме, мјесто и предсједавање састанцима заједничких институција;
2. привремене мјере које ступају на снагу кад стране нису у могућности да постигну споразум и које остају на снази све док Предсједништво или Савјет министара не усвоји одлуку о том питању у складу са Мировним споразумом;
3. друге мјере за обезбјеђење имплементације Мировног споразума у цијелој Босни и Херцеговини и њеним ентитетима, као и неометаног рада заједничких институција. Такве мјере могу укључивати активности против лица која обављају јавну службу или функционера који изостају са састанака из неоправданих разлога или за које високи представник сматра да нарушавају правне обавезе успостављене Мировним споразумом или рокове за њихово имплементирање“ (PIC Bonn Conclusions, 1998).

Цитирани став 2. представља самодовољно и самопрокламовано диктаторско овлашћење високог представника, познатије као „бонска овлашћења“, на основу којих је почео да „усваја“, „суспендује“, „поништава“, „намеће“, „наређује“, „кажњава“, „смјењује“, „доноси одлуке“ и сл. Тако су наметнуте на десетине закона, 105 амандмана на уставе Републике Српске и ФБиХ, без судског процеса кажњене су стотине грађана БиХ српске националности, укидане су одлуке Уставног суда, да би се на крају пред овим судом забранили поступци којим би се на било који начин оспоравале неке његове одлуке (Кестановић i dr., 2021).

У својој књизи *Босански њаралисани мир* бивши шеф Међународне кризне групе за Балкан и службеник ОХР-а (2006–2014) Кристофер Бенет сматра да су „бонска овлашћења“ оригинално замишљена као средство за разбијање процедуралних застоја и рјешавање конкретних пријетњи имплементацији мира, међутим она су „еволуирала“ у примарни алат за унапређење реформи (Bennett, 2016, str. 169). За разлику од њега, други бивши ОХР сарадник Метју Периш признаје да је ПИК-ова Бонска декларација сасвим супротна духу и слову Анекса 10 Дејтонског мировног споразума и правно потпуно неодбрањива (Parish, 2007, str. 14.). Ипак, то није спријечило бројне високе представнике да примјењују „бонска овлашћења“ као неограничени израз политичке моћи у БиХ.

Једино је први високи представник у БиХ Карл Билт (децембар 1995. – јун 1997) остао у оквиру својих овлашћења дефинисаних Анексом 10 ДМС. Сви остали су изашли из тог оквира, употребљавајући нелегална „бонска

овлашћења“, почевши од Карлоса Вестендорпа (јун 1997. – јул 1999), Волфганга Петрича (август 1999. – мај 2002), Педија Ешдауна (мај 2002. – јануар 2006), Кристијана Шварц-Шилинга (јануар 2006. – јул 2007), Мирослава Лајчака (јул 2007. – март 2009) и на крају Валентина Инцка (март 2009. – јул 2021). У овом дијелу треба споменути и име Кристијана Шмита, њемачког политичара са привременим боравком у Босни и Херцеговини, којег дио међународне заједнице данас идентификује као насљедника Валентина Инцка на мјесту високог представника, а којег не признају нити Руска Федерација и Народна Република Кина исказавши јасно негативне ставове на сједницама Савјета безбједности УН, нити Република Српска. Наиме, Кристијан Шмит није изабран за високог представника релевантном резолуцијом Савјета безбједности УН, како је прописано чланом 1 Анекса 10, него да би се заобишао вето Русије и Кине у Савјету безбједности, амбасадори земаља чланица управног одбора Савјет за имплементацију мира (без сагласности Руске Федерације) изабрали су Шмита маја 2021. године на мјесто високог представника у БиХ.

Оно што је важно нагласити за потребе доказивања наше радне хипотезе, јесте да Дејтонски мировни споразум нигдје није омогућио високом представнику диктаторску моћ, какву је присвојио на основу тумачења документа под називом Босна и Херцеговина 1998 – Самоодржива структура, уз прећутну подршку најмоћнијих држава Запада. Примјена „бонских овлашћења“ је, парадоксално, довела до низа кршења људских права које би грађани БиХ требало да уживају под гаранцијом управо те

међународне заједнице. Али сва примјена се заснивала са позиције моћи и силе, а никако са позиције права. Да је у питању била велика превара, касније ћемо сазнати чак и од самих актера. Тако је Карлос Вестендорп, високи представник који је и сам учествовао на Бонској конференцији, касније признао: „На Бонској конференцији, успјели смо да уведемо метод којим високи представник може да доноси те одлуке, што, правно гледајући, није баш у складу са Дејтоном [...] Морам признати да то и није било баш легално“ (Merdzanovic, 2015, str. 256).

У том контексту пише и др Мирослав Барош са Универзитета Шефилд Халам: „У правном смислу, присвајање овлашћења високог представника је *ultra vires*; не постоји ни правни основ ни образложење ни за једно овлашћење изван овлашћења предвиђених Дејтонским споразумом, а то су: праћење и помоћ у спровођењу цивилних аспеката уговора“ (Baros, 2010). Такође, у правној анализи бонских овлашћења, објављеној у *Гејтинџенском журналу међународној права*, аутор Тим Бенинг закључује: „Бонска овлашћења не могу се квалификовати као законом дато овлашћење. Њихово постојање је моћна, али обмањујућа правна фикција“ (Banning, 2014, str. 302). Исти став заступа и бивши британски амбасадор у БиХ Чарлс Крафорд, који у свом тексту из 2011. године под називом „Босна: Бонска овлашћења отпузаше према умирању“ истиче: „Импресивна ствар је била да, колико сам ја могао да видим, бонска овлашћења нису имала никакав стваран правни основ. Изродила су се у међународно политичко блефирање у игри моћи, коју су високи представници узастопно умотавали у

правнички језик да би цијела ствар изгледала импозантно и неизбјежно“ (Crawford, 2011).

На крају можемо закључити да је примјена нелегалних „бонских овлашћења“ прекројила дејтонску архитектуру Босне и Херцеговине, направивши тако хаотичну ситуацију, да данас постојећи Устав БиХ, као Анекс 4 Дејтонског мировног споразума, уопште не одговара постојећем стању, што је посљедица бројних наметања од стране високих представника која до данас нису накнадно конституционализована. Одлуке и наметања високих представника на основу тзв. бонских овлашћења произвели су значајне разлике између тренутне политичко-правне и дефинисане уставне структуре БиХ. Управо ове разлике отежавају функционисање државне заједнице и стварају плодно тле за могући крах политичког система.

У књизи *Срећан животи* бивши високи представник Педи Ешдаун пише: „Посао међународног високог представника у Босни и Херцеговини је да пази на имплементацију цивилног аспекта Дејтонског мировног споразума – другим ријечима, да гради мир који је Дејтон креирао. Практично, то је значило да је мој посао могао бити широк колико год сам ја то желио да направим, од образовања до људских права, управљања извршном влашћу, покретања економије, па до реструктурирања саобраћајног система, реконструкције кућа, реформе медија, итд. У овом послу, могао сам да се умијешам у било шта и да преузем контролу свега што сам хтио. Да би ми помогли да се умијешам у све, имао сам на располагању Уред високог представника (ОХР) са око 800 запослених и буџет од 36 милиона евра. А да би ово моје уплитање у сваку

пору живота било забавније, дате су ми огромне власти назване 'бонска овлашћења', на основу којих сам могао наметати законе [...] смјењивати функционере и политичаре који блокирају или спречавају имплементацију Дејтонског споразума. [...] Управо је то био наш задатак 2002. године: почетак изградње институција ефективне власти. И то је подразумевало почетак постепене разградње структуре Дејтона [...] да бисмо изградили државу за коју су се многи борили и умирали да би спријечили њено настајање" (Ashdown, 2010, str. 346–352). Интересантно је да покојни Ешдаун није посебно обраћао пажњу на то да ће овим реченицама дати крунски доказ да улога високог представника у БиХ представља један специфичан модел ауторитаризма, који је, како видимо, у неким сегментима и забављао високе представнике (Кестановић i др., 2021).

Овај цијели систем владања високог представника професор уставног права Милан Благојевић назвао је „технологија охаеризма“, што представља један специфичан и прилично јединствен модел ауторитарне владавине не-изабраног појединца (више о овом моделу у: Благојевић, 2018).

Закључак

На крају, важно је истаћи да Босна и Херцеговине у вријеме писања овог рада нема високог представника. Поменути Кристијан Шмит је захваљујући правном насиљу дијела међународне заједнице заузео позицију у ОХР-у и уз њихову подршку почео да симулира функцију високог представника и његово диктаторско понашање,

јавно се представљајући као високи представник без подршке Савјета безбједности УН. Управо његове активности најбоље поткрепљују радну хипотезу овог рада да је међународни фактор у БиХ одговоран за мањак функционалности и за потенцијални пут у распад државне заједнице.

Валентин Инцко је пред сам крај мандата донио одлуку о измјени Кривичног закона БиХ којим се криминализује изражавање одређених мишљења о грађанском рату у БиХ чиме је уврстио вербални деликт у кривични законик, а с циљем да онемогући свако пропитивање и јавно валоризовање наметнутог наратива о догађајима у Сребреници од јула 1995. године. Кристијан Шмит који се лажно представља као високи представник, наставио је диктаторско понашање и у јулу 2022. године наметнуо прве измјене Изборног закона БиХ, да би ново наметање одредаба истог закона поновио само сат времена након затварања бирачких мјеста у изборној ноћи октобра 2022. године, чиме се директно умијешао у изборни процес у БиХ. Као посљедица тога Бошњаци су организовали уличне протесте у Сарајеву пред зградом ОХР-а, али без успјеха. Да би доказао да су његова диктаторска овлашћења изнад три устава у БиХ, Шмит је извршио још једно наметање. Суспендовао је Устав Федерације БиХ на један дан да би на тај начин погодовао формирању Дома народа Парламента ФБиХ и будуће владе овог ентитета. Ипак, врхунац свог диктаторског понашања, уз подршку западног дијела међународне заједнице, Шмит је манифестовао јула 2023. године, када је наметнуо допуну Кривичног закона БиХ у који уводи ново кривично дјело „неспровођење одлука високог представника“ са могућношћу казне затвора од шест мјесеци

до пет година. Ово представља врхунац диктаторске позиције међународне заједнице у БиХ, да се воља колонизатора наметнутог од стране неколико држава Запада постави на ниво „врховног закона“ у БиХ. Тиме је коначно показано да је сврха међународне заједнице у БиХ да кроз диктаторска наметања изврши трајне промјене политичког система уз суспендовање међународног права, Дејтонског мировног споразума, људских права, владавине права итд. Чињеница да су међународне интервенције наштетиле уставном систему БиХ, правном поретку уз на-

метнуте измјене политичког система, говори нам да је могућност да држава у таквом стању крене путем дисолуције сасвим могућа. Фактори који би нам одредили степен извјесности и динамику распада, као и карактер и посљедице дисолуције, нису предмет овог рада. Овим смо доказали да је међународни интервенционизам у БиХ трајно успоставио мањак функционалности и створио плодно тле за дисолуцију, а којим би интензитетом, у ком временском оквиру и у којим околностима до тога могло доћи, предмет је будућих истраживања.

References/Литература

- Antić, Č., Kecmanović, N. (2016). *History of the Republic Srpska*. Beograd: Nedeljnik, Banjaluka: Službeni glasnik Republike Srpske. [In Serbian]
- Ashdown, P. (2007). *Swords and Ploughshares: Bringing Peace to the 21st Century*. London: Orion.
- Ashdown, P. (2010). *A Fortunate Life: The Autobiography of Paddy Ashdown*. London: Aurum Press.
- Banning, T. (2014). The 'Bonn Powers' of the High Representative in Bosnia Herzegovina: Tracing a Legal Figment. *Goettingen Journal of International Law*, VI (2), 259-302. Available at: https://www.gojil.eu/issues/62/62_article_banning.pdf.
- Barnett, M. (2006). Building a Republican peace: Stabilizing states after War. *International Security*, XXX (4), 87-112. Available at: <https://www.jstor.org/stable/4137530>.
- Baros, M. (2010, December 14). The High Representative for Bosnia and Herzegovina: A Requiem for Legality. EJIL: Talk! – Blog of the *European Journal of International Law*. Retrieved from: <https://www.ejiltalk.org/the-high-representative-for-bosnia-and-herzegovina-a-requiem-for-legality>. Accessed: 29. 11. 2023.
- Belloni, R. (2008). *State Building and International Intervention in Bosnia*. London: Routledge.
- Bennett, C. (2016). *Bosnia's Paralysed Peace*. London: Hurst & Co.
- Blagojević, M. (2018). *Chrestomathy of Achaerism Technology – A Chronicle of a National and Constitutional Pathology*. Banjaluka: Službeni glasnik Republike Srpske. [In Serbian]
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. New York: Cambridge University Press

- Caplan, R. (2005). *International Governance of War-torn Territories: Rule and Reconstruction*. Oxford: Oxford University Press.
- Chandler, D. (2000). *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*. London: Pluto Press.
- Chandler, D. (2005). From Dayton to Europe. *International Peacekeeping*, XII (3), 336–349. DOI: 10.1080/13533310500074077
- Clausewitz, C. v. (2007). *On War*. New York: Oxford University Press.
- Crawford, C. (2011). Bosnia: the Bonn Powers Crawl Away to Die. Retrieved from: <http://charlescrawford.biz/2011/07/05/bosnia-the-bonn-powers-crawl-away-to-die>. Accessed: 29. 11. 2023.
- Downes, A. B. (2007). The Problem with Negotiated Settlements to Ethnic Civil Wars. In: M. Bloom and R. Licklider (eds). *Living Together After Ethnic Cleansing: Exploring the Chaim Kaufmann Argument*. New York: Routledge.
- Ghali, B. B. (1992). *An Agenda for Peace*. New York: United Nations.
- Ghali, B. B. (1995). *Supplement to an Agenda for Peace*. New York: United Nations.
- Hayden, R. M. (1999). *Blueprints for a House Divided: The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor MI: University of Michigan Press.
- Ignatieff, M. (2003). *Empire Lite: Nation-building in Bosnia, Kosovo and Afghanistan*. London: Penguin.
- Kasapović, M. M. (2005). *Bosnia and Herzegovina, divided society and unstable state*. Zagreb: Politička kultura. [In Croatian]
- Kaufmann, C. (1996). Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars. *International Security*, XX (4), 136-175. Doi: <https://doi.org/10.1162/isec.20.4.136>
- Kaufmann, C. D. (1999). When All Else Fails: Evaluating Population Transfers and Partition as Solutions to Ethnic Conflict. In: B. F. Walter and J. Snyder (eds). *Civil Wars, Insecurity and Intervention*. New York: Columbia University Press.
- Kellas, J. G. (2004). *Nationalist Politics in Europe – The Constitutional and Electoral Dimensions*. London: Palgrave MacMillan.
- Kecmanović, N., Vranješ, A., Budimir, Ž. (2021). *Rise of An Idea – Freedom and Autonomy of the Republic Srpska and the Role of Milorad Dodik*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Knaus, G., Martin, F. (2003). Travails of the European Raj. *Journal of Democracy*. XIV (3), 60–74. Available at: <https://www.journalofdemocracy.org/wp-content/uploads/2012/04/KnausandMartin.pdf>
- Leroux-Martin, P. (2014). *Diplomatic Counterinsurgency: Lessons from Bosnia and Herzegovina*. New York: Cambridge University press.
- Merdzanovic, A. (2015). *Democracy by Decree – Prospects and Limits of Imposed Consociational Democracy in Bosnia and Herzegovina*. Stuttgart: Ibidem Press
- O’Hanlon, M. (1998). Turning the Bosnia Ceasefire into Peace. *The Brookings Review*, XVI (1), 41–44. Doi: <https://doi.org/10.2307/20080768>
- Orr, R. C. (2004). The United States as Nation Builder. In: R. Orr (ed.) *Winning the Peace: An American Strategy for Postconflict Reconstruction* (3–18). Washington: Center for Strategic and International Studies.

Александар С. Врањеш

Жељко М. Будимир

Босна и Херцеговина између међународних
интервенција и распада

- Paris, R. (2004). *At War's End: Building Peace After Civil Conflict*. New York: Cambridge University Press
- Parish, M. (2009). *A Free City in the Balkans: Reconstructing a Divided Society in Bosnia*. London: I. B. Tauris.
- Parish, M. (2017). *A free city in the Balkans: reconstructing a divided society in Bosnia*. Brčko: Brčanski demokratski forum.
[In Bosnian]
- Pasch, P. (2012). *Bosnia and Hercegovina 2025: Scenarios on Future Developments*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung. [In Bosnian]
- PIC Bonn Conclusions. (1998). *Bosnia and Herzegovina 1998: Self-sustaining Structures*. Retrieved from: <http://www.ohr.int/pic-bonn-conclusions/?print=pdf>. Accessed: 30.11.2023.
- Sebastián-Aparicio, S. (2014). *Post-War Statebuilding and Constitutional Reform – Beyond Dayton in Bosnia*. London: Palgrave Macmillan.
- Stokes, G. (2003). Solving the Wars of Yugoslav Secession. In: N. M. Mainark and H. Case (eds). *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Waters, T. W. (2004). Contemplating Failure and Creating Alternatives in the Balkans: Bosnia's Peoples, Democracy, and the Shape of Self-Determination. *Yale International Law Journal*, Vol. XXIX, 423–475. Available at: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1324&context=facpub>.
- Westendorp, C. (1997). Interview: Carlos Westendorp, High Representative in BiH. *Slobodna Bosna*, 30 November 1997. Downloaded from: <http://www.ohr.int/?p=57486>. Accessed on 30 November 2023.
- Woodward, S. L. (1999). How Not to End a Civil War. In: Snyder, J. and Walter, B. (eds). *Civil War, Insecurity, and Intervention*. New York: Columbia University Press.
- Zaum, D. (2007). *The Sovereignty Paradox: The Norms and Politics of International Statebuilding*. Oxford: Oxford University Press

Aleksandar S. Vranješ

University of Banja Luka
Faculty of Political Sciences
Banja Luka (Republic of Srpska - Bosnia & Herzegovina)

Željko M. Budimir

University of Banja Luka
Faculty of Political Sciences
Banja Luka (Republic of Srpska - Bosnia & Herzegovina)

Bosnia and Herzegovina between International Interventions and Dissolution

34 |

Summary

The state building process of Bosnia and Herzegovina beyond the provisions of the Dayton Peace Agreement has been implemented by the West for twenty-eight years through different forms. The goals which they failed to achieve in Dayton, they have tried to achieve by force, punishments, over-voting by foreign judges, impositions by high representatives, and by transferring the competences from the entities to a state level and suspending democracy. Their goal was to dismantle the Dayton Agreement and strengthen the state level government at the cost of the entity's autonomy, but instead of unitarization, they turned B&H into a weak protectorate. Today, Bosnia and Herzegovina has a huge discrepancy between the Dayton constitutional system and the situation on the ground caused by decades of various foreign interventions in its political and legal system. The lack of potential solutions for getting out of the objectively dysfunctional state further strengthened the impression that B&H is moving in the direction of dissolution. The main focus of this paper is the claim that the interventions undertaken by one part of the international community in B&H have increased the potential of the dissolution of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, international interventions, Dayton Agreement, legal violence, dysfunctionality of the state



Слободан В. Вуковић^[1]

Институт друштвених наука
Београд (Србија)

УДК 327.2(430)"19/20"
321.64:172.15(430)"1933/1945"
329.18:316.75(430)"19"
Прегледни научни рад
Примљен: 04.12.2023.
Прихваћен: 22.12.2023.
doi: 10.5937/napredak4-48061

Континуитет између Трећег рајха и Бонске републике

Сажетак: Између пораженог Трећег рајха и новостворене Западне Немачке на свим пољима успостављен је континуитет упркос настојању политичке елите да се од њега на вербалном нивоу дистанцира. Тај континуитет се огледао у следећем: масовно одбацивање кривице, неспремност елита и Volk-а да се суоче с нацистичким злочинима и њихово супротстављање денацификацији, заузимање антисемитских позиција као да се ништа није десило, колективни обрасци ћутања о недавној прошлости, ослобађање осуђених ратних злочинаца, захтев Савезницима за враћање националне моћи као накнаду за отворени антисовјетизам, интеграција нацистичке елите и државних службеника у нову немачку државу (80% водећих положаја заузели су бивши нацисти), таласи амнестија следбеника и починилаца (целата), величање злочинаца као „храбрих немачких националиста“. Све је то чињено уз пуну подршку Запада ради деактуализовања немачке нацистичке прошлости и консолидације националног идентитета новог војног и политичког савезника – Западне Немачке.

Кључне речи: Трећи рајх, Западна Немачка, нацисти, кривица, злочини, целати, денацификација, амнестија

Након пораза Немаца и формирања Савезне Републике Немачке од три западне окупационе зоне, готово на свим пољима успостављен је тихи континуитет између нове државе и Трећег рајха. Порицање нацистичке прошлости и одбрана од сећања на злочине били су међу Немцима широко прихваћени и прерасли су у неку врсту немачког државног програма. Мерила тог континуитета, најкраће речено, можемо видети на основу односа „нове“ државе према основним карактеристикама нацистичког система:

народној заједници [Volksgemeinschaft], која је, како каже Михаел Шнајдер (Michael Schneider), „задовољавала чежње многих људи [Немаца] за безбедношћу и хармонијом и тако допринела широком одобравању нацистичког режима“ (Schneider, 2020, str. 381–382), имала мобилизацијску моћ и пружила обрасце реда и понуде улога који би се могли схватити као друштвена пракса (Bajorh, Wildt, 2009, str. 7–13); почињеним масовним злочинима; домородачком антисемитизму и јудофобији; запошљавању бивших

[1] sloba5.vukovic@gmail.com

нациста у кључним структурама државне власти и, на крају, односу према укупној нацистичкој делатности и прошлости (Thießen, 1999, str. 165–187; Specht, 1920, str. 399).

Насупрот томе, „нова“ држава и владајућа политичка и културна елита настојали су да се у јавном и пропагандном нарративу – како након самог почетка њеног стварања, тако и дан-данас – формално (вербално) дистанцирају од нацизма, осуђујући његова дела,^[2] посебно убиство европских Јевреја. Док су злочини над Русима, Пољацима, [Србима] и комунистима – тадашњим званичним немачким и НАТО непријатељима – или над Циганима, хомосексуалцима, психички и физички тешко болеснима и асоцијалнима, који су и даље стигматизовани, „заборављени“ (Grode, 1994). Истовремено, с дојучерашњим системом (нацизмом) на свим нивоима успостављено је превише очигледних веза: у општој јавној употреби, политици и администрацији. Паралелно с тим немачка јавност, политичке и културне елите на свим нивоима нису биле спремне да се суоче с нацистичким злочинима (Bryant, 2005, str. 8). Порицање прошлости, спровођено у великој мери уз помоћ западних Савезника, деценијама је подразумевало колективне обрасце ћутања о прошлости националсоцијалиста и њихову одбрану од кривице (Specht, 2020, str. 400; Solchany, 1998). Прихватању злочина националсоцијализма – насупрот „тупом одбијању“ за време Аденауерове (Konrad Adenauer) политике – како је приметио

Луц Нитхаммер (Lutz Niethammer), недостајао је народ, као да су [сви Немци] рођени тек после 1945. године (Plato, 2000, str. 14).

Тај континуитет потврђује да су Немци након рата масовно одбацивали кривицу за злочине народних другова [Volksgenossen] и њихових бројних помагача из свих друштвених слојева, интересних група и професија. Један од показатеља је и чињеница да су немачки канцелари више од три деценије заобилазили Аушвиц. Хелмут Шмит (Helmut Schmidt), канцелар од 1974. до 1982, био је први немачки канцелар који је посетио Аушвиц (Blamberger, 2017, према: Herf, 1977, str. 346). У Немачкој је, такође, након завршетка рата, настављено са слављењем „хероја“ [целата] Вермахта, а испод жита и са идеологијом расне хигијене. И, на крају, готово да није било идентификације са жртвама нацистичког режима, тј. с људима који су у име те идеологије плански масовно стерилисани и убијани (еутаназија, дечја еутаназија, убиство Рама и Синта, „коначно решење“, убиства изгладњавањем и стрељање руских ратних заробљеника, масовна убиства цивила и сличне неподопштине широм континента) (Peter, 1995, str. 27).

Вратимо се корак-два уназад. Поново су Немци „чисте савести“ заузели антисемитске позиције, које су биле респектабилне у Рајху и Вајмарској Републици, и занемарили [избрисали] чињења током Трећег рајха (Bergmann, 2018, str. 567). У западној окупационој зони, у децембру 1948,

[2] Карактеристичан је протоколарни говор Ангеле Меркел (Angela Merkel) у Кнесету, у којем је рекла: „Дубоко сам уверена да се будућност Немачке може темељити на човечанству само ако прихвати вечну одговорност за моралну катастрофу у немачкој историји“ (Merkel, 2008, str. 2–3).

Немци су били, као што је то било и у Другом и Трећем рајху, задојени јудофобијом, већински антијеврејски настројени. Тако на пример, у америчкој зони измерен је изразити антисемитизам код становништва: велики – 61% (расисти 22%, антисемити 21%, и жестоки антисемити 18%), средњи антисемитизам [националисти] – 19% и углавном ослобођени антисемитизма и озлојеђености – 20% (Merritt, Merritt, 1970, str. 146). Узрок антисемитизма је 1949. године 53% испитаника описало као „посебност јеврејских етничких група“, а 12% као посебност „јеврејске религије“; само 30% није видело Јевреје, већ „антисемитску пропаганду“ (Bergmann, 2007, str. 20). У истраживању из 1951. године велика већина Немаца одбацила је кривицу нациста: Само 4% испитаника је одговорило: „сваки Немац, појединачно, има неку кривицу за дела која је Немачка починила [...] и да сви морају да признају ту кривицу“ (Bergmann, 2018, str. 570). Слично је било и 10 година касније, у време процеса Ајхману (Adolf Eichmann, 1906–1962), у истраживању спроведеном 1961. године. На постављено питање: „Ако би вас неко питао сматрате ли се Немцем који има неки осећај саучесништва у истребљењу Јевреја“, 6% је признало саучесништво, 2% је признало одређено саучесништво и 88% је одговорило да не осећа саучесништво (Bergmann, 2007, str. 15).

Немци су сву кривицу за злочине пребацивали на фирера и нацистичке вође. Према истраживању Института за демоскопију, однос

према Јеврејима у становништву погоршао се 1952. године у поређењу с 1949. годином: одбацивање Јевреја порасло је са 23% на 34%, а резервисан став са 15% на 18% (Bergmann, 2018, str. 584). То су убрзо показали жестоки антисемитски инциденти, који су широм Немачке кулминирали током 1959/1960. године (Bergmann, 2019).

Након немачког пораза и Холокауста јеврејске невоље нису престале. Јеврејске избеглице из Источне Европе (којих је највише било из Пољске) остале су на „ледици“: смештени су у логоре у америчкој окупационој зони. Британци су држали затворене капије Палестине, а држава Израел основана је тек 1948. године. Рестриктивни закони о имиграцији важали су и за Сједињене Државе (Brenner, 2020). У Немачкој је преживеле Јевреје, који су се враћали из логора, или са страхом излазили из својих скровишта, дочекала непријатељска атмосфера. Многи који су вратили након савезничке окупације, незадовољни денацификацијом, поново су побегли из Немачке,^[3] јер су их дочекали неповерење и готово идентичан антисемитизам немачких грађана као у Трећем рајху. Билтен јеврејске заједнице у Берлину, *Der Weg*, објавио је чланак у фебруару 1947. под насловом „Затвореник концентрационог логора сања...“ (Bergmann, 2018, str. 566; према Meier, 1947, str. 11).

Положај Јевреја у послератној Немачкој показују анкетна истраживања из 1946. године у којима су се Немци у 85 одсто случајева изјаснили

[3] Карактеристичан је случај Карла Маркса (Karl Marx, 1897–1966), новинара, публицисте и емигранта из Алзаса, чија је породица убијена у Аушвицу. Био један од суоснивача Друштва за немачко-јеврејску сарадњу и иницијатор општег недељног листа за Јевреје у Немачкој *Jüdisches Gemeindeblatt*. Напустио је своју домовину због разочарања политиком денацификације и емигрирао у Сједињене Државе 1950. године (Berg, 2012, str. 21–22).

против повратка преживелих Јевреја у Немачку (Schüler-Springorum, 1920). Број Јевреја се са око 500.000, колико их је било 1933. године, свео – након масовног клања и упркос пропаганди повратка избеглих на Западу – на мање од 20.000 у 1948. години (Merritt, Merritt, 1970, str. 239–240). Повратницима је у већини случајева било готово немогуће да поврате имовину одузету током нацистичке владавине, врате своје бивше професионалне функције или пак да добију било какво обештећење (Bergmann, 2019; Aschkenasi, 2014). Колико је њихов положај у старој домовини био несигуран говори податак да је између 1945. и 1950. скоро 200 од 500 јеврејских гробаља у Немачкој оскрнављено и оштећено (Aschkenasi, 2014).

Католички бискуп Мајнца Алберт Штор (Albert Stohr, 1890–1961), поводом јеврејских захтева за одштету, казао је да је цела немачка народна заједница [deutsche Volksgemeinschaft] била жртва националсоцијализма. Наиме: „цела Немачка је била један велики концентрациони логор“ [што су Немци од обичних грађана до политичке и културне елите у разним варијантама свакодневно понављали], а сада је жртва савезничке политике и јеврејске освете (Bergmann, 2007, str. 22). Бискуп Штор изврше чињенице: прескаче масовну подршку немачког *Volk*-а, културних и привредних елита нацистима и Хитлеру (о чему има на стотине квалитетних студија) те благонаклон став католичке цркве у Немачкој и папе Пачелија (Eugenio Pacelli / Пуже XII) према нацистичком режиму.

Након 1948, све су видљивији били графити свастике на јавним местима, скрнављење гробаља и синагога, противљење компензацијама и репарацијама, анонимни напади и вређања

Јевреја (Bergmann, 2019). Амерички високи комесар Џон Маклој (John McCloy), у данима оснивања Савезне Републике, у лето 1949, изјавио је да у Немачкој и даље постоји јак антисемитизам. Управни одбор Минхенског друштва за хришћанско-јеврејску сарадњу назвао је ту изјаву „монструозним претеривањем“ (Benz, 2011, str. 33–34). Баварско малопродајно удружење је 1949. године упутило Влади допис да ограничи „непоштenu јеврејску трговину“. У Ландсбергу – бившем концентрационом логору, у којем је 1944–1945. око 30.000 углавном јеврејских затвореника коришћено у пројекту наоружања – Савезници су затворили бројне нацистичке ратне злочинце. У Ландсбергу су 7. јануара 1951. избиле демонстрације на којима су Немци тражили помиловање и пуштање на слободу тамошњих логораша, нацистичких злочинаца (Bergmann, 2019). Бивши градоначелник Минхена Карл Шарнагл (Karl Scharnagl, 1881–1963) из ЦСУ (градоначелник 1925–1933. и 1945–1948), објавио је у ревији *Stimme Amerikas*, 14. марта 1949, „да ће антисемитизам у Баварској нестати ако Јевреји више не добију своје мале привилегије и да се смиривање може очекивати тек када се ова група људи исели“ (Bergmann, 2019).

То нам говори да је немачки *Volk* у великој мери подржавао и на директан или посредан начин учествовао у злочинима нациста. Насупрот штуро изнетим чињеницама, немачки историчар и ревизиониста Волфганг Бенц (Wolfgang Benz), директор Центра за истраживање антисемитизма на Техничком универзитету у Берлину 1990–2011, без имало стида пише: „Поробљени немачки народ се већ у Хитлерово време

Слободан В. Вуковић

Континуитет између Трећег рајха
и бонске републике



Поглед на бараке након ослобађања Кауферинга, мреже помоћних логора концентрације Дахау.
Ландсберг-Кауферинг, Немачка, 29. април 1945.

Извор: wikipedia.org ©Public Domain

дистанцирао од прогона Јевреја“ [Das geknechtete deutsche Volk habe sich schon zu Hitlers Zeiten von der Judenverfolgung distanziert] (Benz, 2011, str. 34).

Истовремено, жртве у нацистичким логорима у Немачкој или у савезничким државама и окупираним крајевима, за политичку, културну елиту и за цех историчара нису постојале. Када је стидљиво почело откривање почињених масовних злочина и „прошких страха“, успоставила

се проблематична традиција, посебно у медијима, да се недавна истраживања о нацистичкој ери представљају као „кршење табуа или побијање наводне легенде“ [о издаји Јевреја у Великом рату] (Vajohr, 2014, str. 18). Немци су у томе „видели само лажну пропаганду, били су претерано огорчени на неправде денацификације“ [Entnazifizierung]. Њихове судије (а многи су били старе Хитлерове судије) затварале су очи пред поновним оживљавањем нацизма.

Демонстрација незадовољства у становништву против денацификације висила је у ваздуху. Официри француског окупационог корпуса видели су то чињење као доказ постојаности култа Хитлера, клицу оживљавања нацизма (Aucoberry, 1997, str. 107–108).

Након завршетка Другог светског рата и покретања хладног рата западни Савезници су се припремали за напад на Совјетски Савез. Оснивања Савезне Републике Немачке 1949. спада у арсенал тих припрема. Аденауер је тражио да немачки допринос борби против Совјета западни Савезници плате „враћањем националне моћи“ и „барем делимичном обуставом нацистичких суђења за ратне злочине“ (Bryant, 2005, str. 11). У тој „наплати“ убрзо се установила пракса да су бивши логораши у јавном наративу били омињени сведоци против Совјетског Савеза (Plato, 2000, str. 10).

У складу са „научном неутралношћу“ у ту „наплату“, коју су диктирали амерички „геостратешки интереси“ који су владали и владају на Западу, ушао је и Холокауст. У Сједињеним Државама процес против Ајхмана 1961. у Тел Авиву први пут је прекинуо и довео у јавну сферу готово петнаестогодишње ћутање о нацистичком геноциду над европским Јеврејима (Rotheberg, 2007, str. 74–81). Само 33 процента Американаца који су пратили суђење могло је да каже да је Немачка током рата убила шест милиона Јевреја (Baron, 2003, str. 78). Након што је Совјетски Савез заменио „Немачку као највећег непријатеља Сједињених Држава“, Холокауст се, између краја рата и 60-их, једва појављивао у америчком јавном дискурсу. Коначно решење је било „релативизовано [...] или избегнуто како

се не би узнемиравао нови амерички савезник, Западна Немачка“ (Baron, 2003, str. 63). Концепт тоталитаризма који је форсиран на целом Западу скренуо је пажњу јавности и „гнушање према нацизму на новог совјетског непријатеља“ (Baron, 2003, str. 68; према: Novick, 1999, str. 85–88).

Истраживања и анализе који су помињали злочине Вермахта (Немаца) на Истоку били су, како у Немачкој тако и на Западу, деценијама маргинализовани. Питер Новицки (Peter Novick) и други научници говоре да су између 1942. и 1944. Стејт департмент и Канцеларија за ратне информације прикрили извештаје о немачкој геноцидној кампањи. [Вероватно чекајући исход рата на Истоку и прикључење победнику, ради поделе плена]. Када је Црвена армија ослободила логор Мајданек и позвала америчке новинаре да погледају гасне коморе, крематоријуме и гомиле пепела од спаљених лешева, Државно одељење и Канцеларија за ратне информације били су згрожени (Baron, 2003, str. 64; према Novick, 1999, str. 22–29).

Запад се вођен хладноратовском идеологијом, с једне, и консолидацијом немачког националног идентитета, с друге стране, у великој мери определио за помрачење правде – поништење немачких ратних злочина и свеопшту политику „амнестије и амнезије“. Већина нацистичке елите и бивших државних службеника интегрисана је у нову немачку државу од 1949. године. Бивши војници Вермахта стекли су „нови, колективни идентитет“ и опрост за злочине. За кратко време, „сви ратни злочинци осуђени од савезничких судова су ослобођени“ и „Трећи рајх и његови злочини су поништени“ (Heer, 2015, str. 9). Многе нацистичке институције, под

истим или промењеним именом, наставиле су да функционишу, а међу њима и Немачки раднички фронт [Deutsche Arbeitsfront], који је наставио да функционише 50-их и 60-их (Fritzsche, 1966, str. 7). Претходно је његова улога била да интегрише немачку радну снагу у нацистички систем, у којем су рад и „народна заједница“ били веома блиско повезани, а појединац је вредео само као члан „националног тела“ и био инструмент укључивања и искључивања (пријатеља и непријатеља) (Nachtmann, 2010). Другачије речено, развој Савезне Републике представља историјски неуспело рушење националсоцијализма, иако су релевантне струје јавног мњења, политике и науке, на формалном и вербалном нивоу, одбацивале националсоцијализам и антисемитизам да би купиле време.

Изложено становиште потврђују дебате у Бундестагу. На 18 седница током првог законодавног периода, од 1949. до 1953, доминирали су термини који карактеришу нацистички систем: народна заједница [Volksgemeinschaft], народни друг/ови [Volksgenosse/n] и народно тело [Volkskörper]. Они су најпре у парламенту обликовали политичку стварност помоћу политичког језика, који се даље у јавном наративу ширио првенствено преко штампаних медија и радија. У тим дебатама нацистички термини се у позитивном контексту појављују најмање једном у сваком 51. пленарном минути (Specht, 1920, str. 400–401). *Народна заједница* је, најкраће речено, била „опште добро“, а заснивала се на јединству *крви, раси и Volk*-у. Поседовала је мобилизујућу снагу нацистичког друштвеног обећања и обезбеђивала обрасце поретка и улога; народни друг је појединачни члан народне заједнице и може

бити само онај ко је немачке крви, без обзира на вероисповест; народно тело је значило органско и биолошко јединство између *Volk*-а и друштва и „модел хијерархијски структуриране, расно хомогенизоване, производне и репродукционе заједнице“. Термин „народно тело“ коришћен је и као синоним за „народну заједницу“ (Specht, 1920, str. 403, 406, 407, 420; Buggeln, Wildt, 2014, str. 15; Becker, 2014, str. 110, 112).

Нацистичко доба је „трајно потиснуто“, а под притиском западних Савезника систематска денацификација, према раширеном мишљењу, завршила се неуспехом. Она је била диктирана геостратешким интересима западних Савезника према Истоку, ојачана њиховом антикомунистичком солидарношћу током хладног рата (Murphy, 2014, str. 2). Милиони бивших војника Вермахта стекли су имунитет. Денацификација се изродила у „фабрику следбеника“. То доказују судска пракса и таласи амнестије, који су пре свега фаворизовали целате, односно оне који су били теже инкриминисани (Birke, 1997, str. 92–94). Она је у Западној Немачкој вршена под притиском јавности, односно уз „све веће захтеве за општом амнестијом за извршиоце злочина [целате] и њихову реинтеграцију у немачко друштво“ (Bryant, 2005, str. 3).

Милиони „починилаца“ [целата] преко ноћи су преименовани у „следбенике“ [Mitläufer]. То се плански чинило да би били ослобођени кривице. Против огромног броја починиоца процес никад није ни покренут због лојалности: били су наши суграђани, наши дојучерашњи у *Volk*-у широко прихваћени и цењени „народни

другови“ [Volksgenossen] (Becker, 2014, str. 109–110). Нацисти су, према Роберту Галателију (Robert Gellately), без икакве употребе терора успоставили режим. Грађани су имали директан „приступ принудном апарату државе“. Денуцијанти су прихватили да делују према режиму системски добровољно и лојално (Gellately, 2001, str. 23–24; Gellately, 1996, str. 931–941; Gellately, 1997, str. 228–239; Mallmann, 1997, str. 25–43). А како је време пролазило, „народни другови“ су у Бонској републици добијали све значајније функције. Герхард Јунгман (Gerhard Jungmann, 1910–1981) приступио је још маја 1933, као студент, нацистичкој партији; до 1936. био је у браонкошуљашкој СА и Лиги нацистичких лекара. Од 1939. до 1945. служио је у нацистичком ваздухопловству. Јунгман је 1961. ушао у бонски парламент на листи Хришћанско-демократске уније (ЦДУ) Конрада Аденауера. Добио је престижну демократску награду „Савезни крст за заслуге“ [Bundesverdienstkreuz] (Kater, 1989, str. 3).

За Немце је то био њихов режим иако је све време чинио злочине према „ванземаљцима из заједнице“ [Gemeinschaftsfremden], „унутрашњим непријатељима“ и „неприлагођенима“, које је у јавном наративу таквима прогласила и таргетирала политичка, културна и привредна елита, још приликом стварања Другог рајха. Он је егзистирао готово без отпора становништва или је пак уживао његову неподељену подршку (Swett, 2008; Handschuhmacher, 2013, str. 3; Berg, 2012, str. 41), односно остварила се стара идеја коју су милиони Немаца деценијама сањали – „идеја романтичне чежње за [германском] прошлости“ (Kurlander, 2020, str. 21). Починиоци (целати) и следбеници живели

су до јуче заједно с њима и масовно, добровољно и с великим ентузијазмом учествовали, како се јавно говорило, у „историјском грађевинском делу“ (Wirsching, 2013, str. 6). Писца Ханса Хабеа (Hans Habe [Frank Richards]), ког су Савезници задужили за развој послератне штампе због критичких чланака усмерених на елиминацију нациста, Немци су оптуживали да је „мрзитељ Немачке“, да пати од „маније прогона“ и да свуда виђа нацисте, који су „у стварности били само храбри немачки националисти“ (Habe, 1954, str. 471, 495; према: Bergmann, 2007, str. 26). Насупрот томе, противници нацистичког режима јавно су проглашавани за народне непријатеље и издајнике (Stelzel, 2019, str. 3), што говори о томе до које је мере нацизам био прихваћен у немачком друштву.

Према Ралфу Ђордану (Ralph Giordano) „Хитлер је поражен војно, али не идеолошки“. Свака друга кривица претпоставља прву: „кривицу Немаца под Хитлером“, односно њихову масовну подршку фиреру. Друга кривица: „потискивање и негирање прве кривице после 1945“, која је дубоко ушла у друштвено тело послератне Немачке. Њихова хладна амнестија потврђена је федералним законом и током првих десет година историје Савезне Републике спроведена је њихова скоро потпуна друштвена, политичка и економска интеграција. У томе су активно и добровољно, уз сагласност западних Савезника, учествовали политичари готово свих странака, чиме су „украли и компромитовали део националне историје“ (Giordano, 2020, str. 22, 23, 24). Против крупних целата најчешће нису ни покретани поступци или су они по хитном поступку јавно или испод жита амнестирани.

То се објашњавало близином инкриминисане прошлости и чињеницом да су чланови и следбеници нациста били и даље многобројни, односно да су починиоци [целати] још увек били ту међу нама, свеприсутни у друштву (Brechtken, 2021, str. 19).

Већина нациста и њихових крвних сарадника у правосуђу и на правним факултетима инкорпорирана је у новоизграђени уставни поредак Западне Немачке уз сагласност западних Савезника, немачких политичких снага и тумачења конзервативних правних функционалних елита, „које су највећим делом подржавале диктатуру нацистичке државе“ (Perels, 1984, str. 359–361). То је значило да су се активни припадници и подржаваоци нацистичког режима, односно „бодержубице“ [Dolch des Mörders], вратили углавном неометано на своје раније или добили нове, престижније положаје у Савезној Републици. У Аденауеровој влади на место секретара Савезне канцеларије постављен је Ханс Глобке (Hans Globke, 1898–1973), који је 1933. помогао у изради нацистичког закона о ванредним ситуацијама, учествовао у писању нацрта прва два нирнбершка закона, којима су Јевреји лишени својих политичка права и којима су се забрањивали бракови и ванбрачни сексуални односи између Немаца и Јевреја и слично (Wolfrum, 2009, str. 366; Shoah Resource Center). Успостављени континуитет између Трећег рајха и Савезне Републике раширио се у све друштвене сфере и „остао је табу и стога готово потпуно неухватљив за истраживања“ (Perels, 1984, str. 359). Повратак нациста у институције Бонске републике био је плански и масован. Средином 50-их само двадесетак одсто водећих позиција у Савезној Републици

Немачкој заузимале су личности које би се могле сврстати у противнике националсоцијализма (Edinger, 1960, str. 58–82; према: Birke, 1997, str. 96), док су осталих 80 одсто позиција заузимали дојучерањи нацисти, а не зна се колико (јер нису идентификовани) и починиоци (масовне убице, целати). Та чињеница индиректно указује на то колико су Немци подржавали нацисте. На нижим позицијама власти дојучерашњих нациста било је још више. Савезни закон [131er-Gesetz], донет у мају 1951, обавезао је све државне службенике који су на крају рата били запослени у јавној служби (који су били отпуштени након 1945. године а нису већ добили ново запослење или пензију) да се врате на посао. Одлука суда се директно односила на 450.000 бивших чланова и функционера нацистичке партије. Ту одлуку су одобриле ЦДУ/ЦСУ, СПД и комунисти (Birke, 1997, str. 96; Specht, 1920, str. 415).

Политичке партије, не само тада него и касније, биле су забринуте да не увреде масу „народних другова“, бивших нациста или бивших војника покретањем истрага. Заједно су се трудиле да избегну превише „дестабилизујуће политике“, што је значило избегавање јавног подсећања на почињене злочине (Solchanу, 2000). Накнадним тумачењем Савезног уставног суда из 1953, то се примењивало и на запослене у Гестапоу са свим припадностима уколико се не би доказала лична кривица [коју више нико није тражио] (Rath, 2017). Напокон, усвајањем Закона о амнестији 1954. године завршио се тај велики национални програм рехабилитације. Аденауерова влада је, након извршеног притиска на америчке, енглеске и француске власти, успела да издејствује ослобађање нацистичких зло-

чинаца затворених у немачким затворима под контролом Савезника (Solchany, 1998).

У новој Аденауеровој власти дојучерашњи нацисти (починиоци/целати) били су добро дошли. Тако на пример, „имали сте веће шансе да постанете шеф полиције у великом граду ако сте направили каријеру у [нацистичкој] Главној канцеларији безбедности Рајха [Reichssicherheitshauptamts] (Schildt, 2013, str. 152). Чак ни ратни злочин „није имао никакву улогу у разматрањима“ за њихов ангажман ако се „појединац сматрао корисним“. На високе нивое власти постављани су „без домаћих или западних страних протеста“ (Zank, 1998, str. 231–240). У Министарству иностраних послова од 712 ангажованих дипломата, 194 су били нацисти, а од 31 високог државног службеника 14 су, такође, били чланови НСДАП-а. Све се то чинило уз сагласност Савезничке високе комисије (*Frankfurter Neuen Presse*, 22. 4. 1950; Kittel, 1993, str. 125; према Birke, 1997, str. 98). Администрација Савезне Републике листом је на руководеће позиције запошљавала дојучерашње нацисте и целате. Између 1950. и 1953. године 60 процената шефова одељења били су дојучерашњи активни чланови нацистичке партије [а многи међу њима били су и активни чланови СС-а и СА (Wengst, 1984, str. 180; према Birke, 1997, str. 99)]. Политичка странка ФДП (Freie Demokratische Partei) основана је

1948. године. Као и многе старе и новоосноване институције и медијске куће, била је пуна дојучерашњих нациста (Auzoberry, 1997, str. 110). Готово идентичан модел „денацификације“ спроведен је у целом друштву, па и (као што смо видели, Vuković, 2022a, str. 387–415) на универзитетима и у научним институтима.

У Савезном министарству правде удео бивших чланова НСДАП-а у вишој државној служби био је око 40 процената, а у високој државној служби скоро 45 процената. У Савезном министарству унутрашњих послова удео бивших чланова нацистичке странке у вишој служби био је знатно изнад просека и износио је око 57 одсто, док је њихово учешће у највишој служби такође износило 45,8 одсто (Görtemaker, 2018, str. 48). Карактеристичан је пример вишег нацистичког званичника Франца Масфелера (Franz Maßfeller, 1902–1966), који је 1950. постављен да ради у Савезном министарству правде, а 1951. је именован за министра.^[4] Сличним случајевима на средњим и нижим нивоима власти била је прожета целокупна администрација Савезне Републике: било их је на хиљаде или пак десетине хиљада.

Да је реч о континуитету између Трећег рајха и послератне Немачке показује море чињеница. Рудолф Аугштајн, оснивач часописа *Der Spiegel*, током 50-их поставио је бивше официре Гестапоа и СС-а на високе положаје (Moses, 2007, str. 3).

[4] Масфелер је у Министарству правде Рајха одиграо кључну улогу у изради Закона о спречавању наследних болести потомства и коаутор првог коментара на Закон о заштити крви и брачном здрављу. Био је укључен и у накнадне састанке Ванзејске конференције [на којој су доношене одлуке о „коначном решењу“] у координацији највиших власти Рајха у третману јеврејске „мешовите деце“ [*Mischling*] кодификованих у нирнбершком расном закону из 1935. године (Unabhängige Wissenschaftliche Kommission).

Херман Пребст (Hermann Proebst, 1904–1970), издавач националсоцијалистичког недељника *Neue Ordnung*, одржавао је блиске односе са усташким режимом и било му је дозвољено да са делегацијом 1942. прегледа Јасеновац, када су му, према *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-у, „приказани само одабрани делови логора“. Пребст је у *Neuen Ordnung*-у објавио текст „који се по цинизму тешко могао надмашити, под насловом да Јасеновац 'није санаторијум, али ни мучилиште“. Пребст је „хвалио концентрациони логор [...] јер не само да помаже у елиминисању опасних противника, већ и омогућава продуктивност иначе непродуктивних раса (као што су Јевреји)“. Пребст је 1946. постао спољнополитички уредник у *Rheinischen Zeitung*-у у Келну. У *Süddeutschen Zeitung*-у 1949. године примљен је за шефа одељења за унутрашњу политику, а затим је 1960. унапређен у главног и одговорног уредника на ком месту је остао до своје смрти (*FAZ*, 31. 12. 2013).

Министарство иностраних послова формирано је 1951. године. Након тога је у Савезној Републици успешно успостављен мит о Спољној служби као жаришту отпора нацистима, који је настао у борби за ослобађајућу пресуду Ернсту фон Вајцзекеру (Ernst von Weizsäcker, 1882 –1951), државном секретару 1938–1943, члану НСДАП-а од 1938. и СС шуцштафелу (Schattenberg, 2013, str. 270–275), који је одобрио одузимање држављанства Томасу Ману (*Политика*, 24. 10. 2010). Насупрот чињеници – која је била позната и о којој су немачки историчари готово шест деценија као заливени ћутали, а знатан број њих и након тога – да је нацистичка дипломатска елита имала централну улогу у

структури моћи нацистичке власти поводом систематског убијања европских Јевреја (Conze, Frei, Peter, Zimmermann, 2010, str. 168; према: Hürter, 2011, str. 168) и других многобројних непочинстава, њени кадрови су у институцијима, попут Главног безбедносног центра Рајха (Reichssicherheitshauptamt), више пута преузимали иницијативу да себи и својој институцији ради престижа дају активну улогу. Извештаји амбасада били су „индиректни окидач“ за бојкот јеврејских предузећа и радњи 1. априла 1933. године (Schattenberg, 2013, str. 270–275), што се наставило до краја рата и пораза. Да би се одржао мит, Спољна служба је након послератног успостављања систематски и „намерно прикривала бројне починиоце [целате] у сопственим редовима“ (Hürter, 2011, str. 168).

Приликом пријема дипломата у Спољну службу предност су имали бивши нацисти и СС-овци. Карактеристична су два случаја. Фриц Колбе (Fritz Kolbe, 1900–1971), који је служио у Министарству спољних послова од 1925. године, одбио је да се придружи НСДАП-у, сарађивао је са америчком тајном службом од 1943, а након формирања Спољне службе није био примљен јер је у Савезној Републици био проглашен за „издајника отаџбине“. Франц Нислајн (Franz Nüßlein, 1909–2003), члан НСДАП-а од 1937, главни јавни тужилац у протекторату Рајха за Чешку и Моравску, био је одговоран за потврђивање бројних смртних казни. Депортован је у Савезну Републику 1955. године као „ратни злочинац који није амнестиран“, али је успео да се придружи Спољној служби исте године (Conze, Frei, Hayes, 2010, p. 910; према: Schattenberg, 2013, str. 270).

Све у свему, послератна немачка власт – по одобрењу западних Савезника – ослобађала је злочинце у таласима амнестија. Американци и Британци – који су завршили суђења 1949. године – инсистирали су да се немачка суђења приведу крају. Савезни закон о компензацији донет је тек 1953. године, а 1954. је покренуто само око 160 нових поступака. Следеће године је истекао рок застарелости за друга кривична дела, укључујући нападе са смрћу и тешко лишавање слободе. Савезни закон о реституцији ступио је на снагу тек 1957. године. Истовремено, 1960. године застарело је кривично дело убиство из нехата, тако да је могло да се гони само за тешка кривична дела убиства и помагања у убиству (Raim, 2012).

Готово да је идентично било и у другим институцијама Савезне Републике. Судство је најмање до касних 50-их било „углавном идентично оним судијама које су носиле царског орла са кукастим крстом на својим хаљинама“. Тих година, а најкасније до почетка 70-их – уз сарадњу с политичком елитом и уз сагласност западних Савезника – пропала су правна преиспитивања нацистичке неправде, јер је рок застарелости углавном већ био истекао (Reitzenstein, 2020, str. 192). Так, на пример, око 90 процената судија и јавних тужилаца из нацистичке ере већ су се вратили на дужност у западним зонама 1948. године. А стуб Аденауерове Савезне Републике чинили су 800–1.000 „нацистичких судија“ или „судија Хитлерове крви“. Такође, „немачки суд није осудио ниједног судију у три западне зоне и касније у Савезној Републици за [почињену] судску неправду током нацистичке ере“ (Kittel, 1993, str. 161; Diestelkamp, 1986, str. 170, према: Birke, 1997, str. 99–100).

Конкретних примера о континуитету између нацистичке и бонске државе има безброј и они се деценијама скривају. Из мора случајева навешћемо неколико карактеристичних. Држава „Доња Саксонија [је, на пример] индустријске зграде које су изграђене у контексту освајачких ратних припрема регистровала као „светску културну баштину“ (Hoffmann, 1998, str. 79). Дан националне жалости у Марбаху на Некару до 1988. био је посвећен комеморацији војницима Вермахта. Да се он искористи као прилика за комеморацију приговарачима савести узнемирио је локални естаблишмент (Wildt, 2011, str. 46). Међу многобројним примерима континуитета јесте и одсуство „милиона случајева обештећења државе“ за нацистичку насилну по багателним ценама или разним малверзацијама аријанизовану јеврејску имовину. Парадигматичан је пример Марије Капс (Maria Kaps), удовице и наследнице јеврејског индустријалца Хуга Хајмана (Hugo Heumann, 1881–1938), чију је смрт изазвао притвор у Гестапоу. Госпођа Капс није успела да код послератних власти добије надокнаду за аријанизовану имовину свог мужа (Reitzenstein, 2020, str. 177–193). У њиховој аријанизованој вили, без гриже савести, боравили су: савезни канцелар Конрад Аденауер, након преласка виле у власништво АЕГ-а (1953) а касније Савезне Републике (1962), канцелари Хелмут Шмит (Helmut Schmidt) и Хелмут Кол (Helmut Kohl). Такође, канцелар Герхард Шредер (Gerhard Schröder) користио је вилу као своју званичну резиденцију (Reitzenstein, 2020, str. 193).

Шредер је, такође, у септембру 2004, лично отворио „Фридрих Кристијан Флик колекцију у Хамбургар Банхофу“ [Friedrich Christian Flick

Collection im Hamburger Bahnhof] у Берлину, чиме је опрана нацистичка прошлост Кристијановог деде Фридриха Флика (Friedrich Flick, 1883–1972) (Leggewie, 2008, str. 60–61). Флик је финансирао нацистичку партију пре и после „преузимања власти“ у јануару 1933. и био је највећи индустријски Хитлеров добављач. Током рата био је вођа ратне економије Рајха и нацистичких привредних друштава, експлоатисао је окупиране руске рударске и топионичарске објекте, а током рата Фликове компаније запошљавале су око 48.000 робовских радника, од којих је око 80% услед тешких услова рада умрло. Ухапшен је 1945, суђено му је 1947, а из затвора је пуштен 1950. године. Умро је као најбогатији Немац (Thompson, 2005; Flick Group).

Противник нацистичког режима и његове антисемитске политике Рудолф фон Шелија (Rudolf von Scheliha, 1897–1942), шеф одељења за информације у Министарству иностраних послова, стрељан је 1942. године. После рата су у Савезној Републици противници нацистичког режима сматрани шпијунима и издајницима земље. То је важило и за Шелију. Рехабилитован је тек 1995. године (Wirsching, 2013, str. 4). Комунисткиња Илзе Штебе (Ilse Stöbe, 1911–1942), такође противница нацистичког режима, радила је с Шелихом и стрељана је с њим. Штебе је добила тражено неформално признање тек 2013. године, објављена је монографија о њој (Corpi, Kebir, 2013). Насупрот томе, славне нацистичке личности попут Вернера фон Брауна (Wernher von Braun, 1912–1977) или Вилхелма Вилија Месершмита (Wilhelm Willy Messerschmitt, 1898–1978) добили су у знак захвалности школе и улице широм Немачке. Браун је радио у програму развоја ракета нацистичке Немачке. Био

је припадник СС-а и укључен у запошљавање принудних радника у концентрационом логору Мителбау-Дора. Пребачен је у Сједињене Државе, где је радио на програму балистичких ракета средњег домета и развио ракете које су лансирале први амерички свемирски сателит Експлорер 1. Месершмит је био нацистички конструктор и произвођач авиона. За време нацистичке владавине за њега су радили нацистички расни и политички затвореници, односно како су их тада нацисти и Немци звали принудни радници [Zwangsarbeitern]. Суђено му је због коришћења ропског рада и за сарадњу с нацистичким режимом (Wirsching, 2013, str. 4–5).

У прилог томе да је реч о програму континуитета (Трећи рајх – Бонска република) говоре многе чињенице. Дневник Ане Франк (Anne Frank) која је са родитељима избегла из Франкфурта у Амстердам 1934, први пут је објављен на немачком 1950. године. Према

| 47



Ана Франк

Извор: wikipedia.org ©Public Domain

историчару Хабоу Кноху (Habbo Knoch), дневник је такође цензурисан или преведен на другачији начин. „Дневник је у великој мери очишћен од доживљеног или измишљеног насиља и од његовог приписивања немачким починиоцима“ (Knoch, 2001, str. 500, према: Heer, 2015, str. 11). Представа о Ани Франк, која је приказана у Сједињеним Државама, у Немачкој је била још опширније монтирана. Према речима књижевника Ханса Ловија (Hanno Loewy), драматизација је „у много чему претворила лик дневника у његову супротност“ (Loewy, 1998, str. 19–41; према: Heer, 2015, str. 11).

Након 1945. године преживели нацистички *völkisch* писци Минхенског консензуса – Ханс Грим (Hans Grimm, 1875–1959), Ервин Гиди Колбенхајер (Erwin Guido Kolbenheyer, 1878–1962), Емил Штраус (Emil Strauß, 1866–1960) и други – представили су своју кампању за аутономију и контролу над сопственим институцијама у Трећем рајху као доказ да нису били умешани у злочине нацистичког режима. Тврдили су да су били приморани на нову „унутрашњу емиграцију“ (Tourelmain, 2014, str. 280, 286). Порицали су сазнање, а камоли умешаност у акције нациста. Грим је тврдио: судбина Јевреја је ужасна, али преувеличана и одмерио је у односу на страдање Немаца; националсоцијализам је био здрав одговор на немачке проблеме раних 30-их; нацистичка идеологија била је подложна искривљавању и корупцији у каснијим годинама режима; западни савезници је требало да се придруже Немачкој у антибољшевицистичкој ствари, а не да се супротставе Хитлеру (Tourelmain, 2014, str. 286–290). Процењује се да само шестина прималаца књижевних награда и признања под над-

зором Гебелса и Књижевне коморе Рајха између 1933. и 1945. после рата нису објавиле ништа. (Tourelmain, 2014, str. 279).

У немачке биоскопе је средином 50-их стигао знатно већи број филмова ратног жанра. У време када су отпочели дискусија о поновном наоружавању (од 1953) и стварно пренаоружавање Западне Немачке (1955) приближно 10% целокупне продукције припадало је ратном жанру. Официри Вермахта су у овим филмовима уживали висок углед, а такође су били ослобођени питања могућег саучесништва у политици спаљене земље, масовних стрељања или чак логора смрти широм Европе. Аутори ових филмова такође су доследно избегавали да се баве узроцима рата (Wulff, 2012, str. 1). Истовремено, телевизијски документарни филмови из нацистичког доба постизали су високу гледаност, а часописи су редовно отварани с портретима Хитлера (Beer, 2008). Насупрот томе, влада у Бону је 1956. године успела да спречи приказивање документарног филма *Ноћ и мајла* (*Nacht und Nebel*) редитеља Алена Ренеа (Alain Resnais) о убиству Јевреја у Аушвицу у главном програму Канског филмског фестивала (Heer, 2015, str. 12). Други филмови су се „много офанзивније бавили историјом, рехабилитујући појединце као ’ратне хероје’“. Филмови „су изазвали нове симпатије за хероје из Другог светског рата“, а униформисана лица Вермахта представљана су као противници „нацистичких послушника“ (Wulff, 2012, str. 2).

Да се мало што променило у Немачкој говори податак да је током 70-их „изненада“ у јавном наративу букнуо „нацистички талас носталгије“. *Der Spiegel* је 1973. штампао серију од 11 Хитлерових писама, коју је отворио, припремио и

коментарисао својеврсни дворски историограф Бонске републике Вернер Мазер (Werner Maser, 1922–2007), с текстом „Адолф Хитлер. Обрис моје личности“ [Adolf Hitler. Aufriß über meine Person]. Мазер је, такође, и писац биографија Хитлера [*Adolf Hitler: Legende, Mythos, Wirklichkeit*, 1989] и Кола [*Helmut Kohl: Der deutsche Kanzler*, 1990]. Хитлер се у *Der Spiegel*-у од оснивања пети пут појавио на насловној страни (Nissen, 2009, str. 109–110; према, *Der Spiegel*, 2. 04. 1973). *Der Spiegel* је у априлу 1973. као одговор на „изненадно пробуджено интересовање за нацистичка питања“ писао: „Адолф Хитлер се враћа у јавну свест Немаца“, што је изазвало невероватну потражњу за листом. Амерички *Newsweek* је под насловом „Пролеће за Хитлера“ [Springtime for Hitler] (на немачком) известио о „Хитлеровом таласу“ који, „од Средње Европе до Средње Америке“, прогања цео западни свет и поставља питање да ли су, посебно Немци, и даље фасцинирани Хитлером.

О „хитлеровској носталгији“ било је речи и у Буденстагу. Хорст Емке (Horst Ehmke) из СПД нехајно је позвао опозицију да не потцењује колико су друге земље сумњичаве због тренутног пронацистичког таласа у земљи. Хелмут Кол је оптужио политичара СПД-а да прича „глупости“ (Becker, 2021). Писац Ерих Фрид (Erich Fried, 1921–1988), који је 1938. побегао од нациста, на чињеницу да се у Немачкој свакодневно о Хитлеру објављују „филмови, серијали у часописима, Хитлерове слике и цртежи, телевизијске дискусије о његовом карактеру“ – са сетом је закључио да у Западној Немачкој постоји „талас хитлеровске носталгије“. Филозоф Гинтер Андерс (Günther Anders, 1902–1992), који је напустио

Немачку одмах после пожара у Рајхстагу 1933, жалио се да је временска дистанца „претворила Хитлерову еру у носталгију“ и да времена масовних убистава „постају добра стара времена“ (*Der Spiegel*, 1. 4. 1973; Becker, 2021).

Америчка телевизијска четвороделна серија *Холокауст* емитована је у Сједињеним Државама, Белгији, Великој Британији и Израелу 1978, а убрзо и у више од 50 земаља. Само ју је слаба већина (пет према четири) управног тела АРД-а одобрила за емитовање на трећем каналу. Њен садржај је у јануару 1979. године изазвао опште „запрепашћење“ и „велики шок међу гледаоцима“. Реакција јавности указивала је на то да постоји спремност да се Немачка суочи са сопственом кривицом за истребљење европских Јевреја. У серији је испричана прича о нацистичком прогону Јевреја на примеру две породице: „аријевске“ и јеврејске. Америчка верзија се завршила новим почетком за преживеле чланове јеврејске породице у Палестини. Тај завршетак је скраћен у немачкој верзији, а уместо тога, на крају се појавио апел да се не ћути о злочинима над Јеврејима.

За кратко време више од 20 милиона Немаца видело је серију, а 64 одсто анкетираних гледалаца изјавило је да су „дубоко шокирани“ приказаним садржајем. Као синоним за масовна убиства европских Јевреја Холокауст је био познат само неколицини људи у Немачкој (Wilke, 2004; Classen, 2004). Након што је клање Јевреја деценијама гурано под тепих, тек су након серије „многи људи то прихватили као чињеницу“ (Schildt, 2012, str. 24).

Серија је засметала Мартину Бросату, директору Института за савремену историју у Минхену (1972–1989), једном од ведета немачке историографије. Бросатово незадовољство заснивало се на општеприхваћеном ставу у немачкој историографији и политичкој и културној елити, која је злочине гурала под тепих, да је за злочине и Холокауст искључиви кривац био Хитлер са уском кликом сарадника. Масовно учешће „широких слојева становништва у војсци и администрацији, у Источној Европи и у концентрационим логорима и логорима за истребљење и Холокауст готово да се [деценијама] нису помињали, а о одговорности и кривици Немаца само се нејасно говорило“ (Schulz, 2007, str. 201). Ако имамо то у виду, тешко је проценити ефекат серије *Холокауст* „не само на немачку јавност већ и на развој историјске науке“ (?) (Wildt, 2008, str. 354), јер су немачки злочини деценијама гурани под тепих како у историјској науци, тако и у јавном наративу. Немачки филмови су „избегавали приказивање масовног истребљења и бруталног насиља над Јеврејима“. Аушвиц и гасне коморе, који су у серији експлицитно показани, „чинили су једва дотакнуту границу онога што се могло приказати“ (Bösch, 2007, str. 6).

Серија *Холокауст* је широм света до 2001. године привукла пажњу укупно око 500 милиона гледалаца. У свету је оцењена као једно од најформативнијих колективних искустава. Као спољна интервенција извршила је утицај на немачку културу сећања (Schulz, 2007, str. 190). У Немачкој је рецепција била другачија. За Мартина Бросата убиство европског јеврејства је „осетљива тема“ [heikles Thema]. У серији се

филмски ликови и историјске личности тако немарно и неконтролисано мешају за гледаоца, а „сама историјска традиција прети да постане арсенал филмске фикције“. Затим, „посебно је жалосно што филм не илуструје и не објашњава готово ништа о историјско-политичком систему и окружењу које је покренуло или омогућило прогон Јевреја“. Потенцијал утицаја филма, „постају видљиве и кобне опасности губитка историјске стварности: филмска прича, монтирана, улепшана и поједностављена за телевизију, уместо морално много компликованије стварне приче [...] филм и његови сугестивни ликови и сцене из игре представљају право накнадно искуство јеврејске судбине у нацистичко доба“ (Broszat, 1979, str. 287, 288).

Медији су историчаре оптужили за неуспех у истраживању важне теме као што је Холокауст. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* је говорио о „проглашењу банкрота наших школа и универзитета“, а *Spiegel* је писао чак и о „црном петку за историчаре“. Они сада имају „неког разлога да размишљају о смислу и користи свог рада“. У јавности су кружили спискови за лектуру, али на њима није било радова немачких историчара (Bösch, 2009, str. 478). Али оно што су *FAZ*, *Spiegel* и културна и политичка елита прескочили јесте чињеница да: (1) не само историчари него и готово целокупна немачка политичка, културна и научна елита и *Volk* колективно су порицали војни пораз у Великом рату (Raphael, 2014, str. 80); (2) нису могли или хтели да признају да су Немци у Другом светском рату на Истоку, Југоистоку и код куће вршили масовне злочине; (3) нису хтели да признају да су масовно подржали фирера и нацисте иако су пре устоличења на

власти показали своју злочиначку природу према онима који су и Рајху и Вајмарској Републици били искључени из друштва, а након победе нациста били искључени из народне заједнице [Volksgemeinschaft], иза чега је стајала њихова физичка ликвидација (Vuković, 2022b, str. 45–68); (4) нису могли да прихвате и да о томе кажу иједну реч у јавном наративу да су им се изјавила општеприхваћена стремљења и снови о освајању источног *Lebensraum*-а, који су имали консензуалну подршку; и на крају (5) нису могли да именују немачке злочине и целате и да прихвате да је између Другог и Трећег рајха и Савезне Републике успостављен јасан континуитет. Серију *Холокауст* нису могли да одбију јер је почела да се приказује у готово целом свету.

Медијска репрезентација пољуљала је самопоуздање историчара о њиховој историји и наметнула се [ограничена^[5]] прекретница у медијској култури сећања (Bösch, 2007, str. 4). Немачки филмови настали 80-их, за разлику од серије *Холокауст*, и даље су игнорисали антисемитске сукобе и јеврејске традиције које су постојале пре 1933, као што су, „углавном избежавали приказивање масовног истребљења и бруталног насиља над Јеврејима“ (Bösch, 2007, str. 6). Они су, такође, искљученост Јевреја из друштва објашњавали као последицу дејстава појединаца, који су или имали политичку власт од 1933. или су се окренули против Јевреја ради личног богаћења и освете (Bösch, 2007, str. 7), а не као систем који је у Немачкој вековима грађен. И, на крају, у тим филмовима који су

деценијама приказивани није било ни речи о масовној подршци Немаца нацистичком систему, о томе да је „улога Јевреја као жртве била прихваћена“, као и да „немачка кривица никако у истој мери није продрла у свест“ [гледалаца] (Bösch, 2007, str. 10).

Напокон, приказивањем серије извршен је преокрет [који наступа у правом смислу тек након уједињења и доласка генерација које нису учествовале у геноциду] у немачкој политичкој стварности, друштвеној мисли и историографији у тематизовању нацистичке прошлости и елиминације европског јеврејства (Classen, 2004; Wildt, 2008, str. 349–371). Тај преокрет није се збио у проучавању немачких масовних злочина према цивилима на Истоку и Југоистоку. Он је и даље остао стидљив (и ограничен) или пак у већини случајева успутан.

Закључна разматрања

Сада када су нацизам и његови злочини постали историја и када се поглед Немаца на сопствену историју осоколио након што је Немачка постала значајан геостратешки чинилац на Западу могло је доћи до промена у тумачењу претходних збивања. Оне су се почеле догађати тек након одласка многих актера на онај свет и виђења већине Немаца „зрчка светла на крају тунела“ након: немачког уједињења, победе Запада у хладном рату и израстања Немачке у прву економску силу Европе. Тада се рецепција немачких освајачких

[5] Што смо видели у рецепцији Голдхагенове (Daniel Goldhagen) студије и Нолтеове (Ernst Nolte) и других немачких историчара ревизије немачке нацистичке прошлости (Vuković, 2022a, str. 431-453; 469-475).

52 | подухвата и нацистичког режима могла приближити западном и донекле стварном. Посебно ако имамо у виду да је историјска наука, у великој мери, под утицајем рефлексије политичких или геостратешких виђења историјских збивања и друштвене стварности. У тој „новој“ ситуацији, као што каже немачки историчар Михаел Вилд, цех историчара се под притиском научника из других делова света [претежно својих савезника] „фокусирао на прогон и истребљење Јевреја [и других злочина на континенту] и нашао је трајно појачање кроз свеобухватнију промену перспективе у немачкој историографији: [окренуо се] од система и структура [које су замагљивале узроке и величину злочина] до субјеката и [актера] свакодневног живота“ у историји (Wildt, 2008, str. 354, 369; Wildt, 2011, str. 43).

Овај Вилдов оптимизам под великим је упитником. Овде је он у праву само кад је у питању Холокауст; остали немачки злочини траже нове истраживачке подухвате, као на пример, масовни злочини против совјетских цивила и

ратних заробљеника и злочини на Југоистоку (у Србији и српским земљама). До када, видећемо. Посебно што су се у међувремену против Срба – као освета за њихово учешће у оба светска рата у поразу Немаца – догодили нови злочини и непочинства у немачкој режији: доминантно учешће Немачке у разбијању Југославије; наоружавање Словеније и Хрватске док су биле у саставу Југославије; иницијатива за покретање и увођење економских, спортских и културних санкција Србији; десетогодишња антисрпска пропаганда у свим мејнстрим немачким медијима зачињена хиљадама лажи; стварање и наоружавање терористичке организације ОВК; учешће у агресији на Србију (Савезну Републику Југославију) по трећи пут у 20. веку и оглушивање о норме међународног права (признавање Косова и Метохије) кад је у питању Србија (Vuković, 2012; Vuković, 2014; Vuković, 2018). И, на крају, недавно слање тенкова с нацистичким амблемом на куполи у Украјину да се боре, на истом простору као и 1941–1945, против Руса.

References/Литература

- Aschkenasi, M. (2014). "Jüdische Remigration nach 1945", bpb, <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/192568/juedische-remigration-nach-1945/> (30 April 2023).
- Ayçoberry, P. (1997). "L'Allemagne occidentale à l'ombre du National-Socialisme: perceptions françaises, de la Deuxième Guerre mondiale aux années 80". In: *Das deutsche Problem in der neueren Geschichte*, Frei, N.; Woller, H. (Red.), München: R. Oldenbourg, pp. 103-118.
- Becker, T. (2021). "Er war nie weg. 'Hitler-Welle' und 'Nazi-Nostalgie' in der Bundesrepublik der 1970er-Jahre". In: *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe, XVIII (1). Available at: <https://zeithistorische-forschungen.de/1-2021/5909>. (5 October 2023)

- Bajohr, F. (2014). "Hamburg im 'Dritten Reich'. Rückblick und Ausblick". *Zeitgeschichte in Hamburg*, Hamburg: Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg, pp. 15-33.
- Bajohr, F., Wildt, M. (2009). "Einleitung". In: *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, pp. 7-13.
- Baron, L. (2003). "The Holocaust and American Public Memory, 1945-1960". *Holocaust and Genocide Studies*, XVII (1), pp. 62-88. Doi: <https://doi.org/10.1093/hgs/17.1.62>
- Becker, M. (2014). "Die Betriebs- und die Volksgemeinschaft als Grundlage des 'neuen' NS-Arbeitsrechts Arbeitsrechtsideologie im NS-Rechtssystem". In: *Arbeit im Nationalsozialismus*, M. Buggeln, M. Wildt (eds.), Oldenbourg: De Gruyter, pp. 107-121.
- Becker, T. (2021). "Er war nie weg. 'Hitler-Welle' und 'Nazi-Nostalgie' in der Bundesrepublik der 1970er-Jahre". In: *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe, XVIII (1). Available at: <https://zeithistorische-forschungen.de/1-2021/5909>. (5 October 2023)
- Bergmann, W. (2007). "'Störenfriede der Erinnerung' Zum Schuldabwehr-Antisemitismus in Deutschland". In: *Literarischer Antisemitismus nach Auschwitz*, M. Bogdal, K. Holz, M. N. Lorenz (eds.), Stuttgart: Springer, pp. 13-35.
- Bergmann, W. (2018). "L'attitude à l'égard des Juifs et de la Shoah dans l'Allemagne d'après-guerre (1945-1968)". *Revue d'Histoire de la Shoah*, No. 209, pp. 565-590.
- Bergmann, W. (2019). "Antisemitismus (nach 1945)". *Historisches Lexikon Bayerns*, [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Antisemitismus_\(nach_1945\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Antisemitismus_(nach_1945)) (30 April 2023).
- Benz, W. (2011). "Zur Geschichte der organisierten Abwehr des Antisemitismus". *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 20, Benz, W. (Her.), Berlin: Metropol, pp. 15-35.
- Berg, N. (2012). "'Zwischen den Zeiten' (1947). Ein Blick voraus auf die Aporien des 'Historikerstreits'". In: *"Doppelte Vergangenheitsbewältigung" und die Singularität des Holocaust*, L. Scherzberg (ed.), Universitätsverlag des Saarlandes, pp. 15-42.
- Birke, A. M. (1997). "Die Bundesrepublik Deutschland im Schatten der NS-Diktatur". In: *Das deutsche Problem in der neueren Geschichte*, N. Frei, H. Woller (eds.), München: R. Oldenbourg, pp. 91-102.
- Blamberger, C. (2017). "The burden of the Nazi's past: silence or voice in West Germany?". Available at: <https://rbpublishing.com/2017/01/18/the-burden-of-the-nazis-past-silence-or-voice-in-west-germany> .
- Brechtken, M. (2021). "Einleitung". In: *Aufarbeitung des Nationalsozialismus. Ein Kompendium*, M. Brechtken (ed.), Göttingen: Wallstein Verlag, pp. 9-19.
- Beer, F. (2008). *Die Wehrmacht im Vernichtungskrieg - Darstellungen der NS-Kriegsverbrechen in aktuellen Schulbüchern des Landes NRW* (Sek I): <https://www.grin.com/document/122600> (21 June 2023)
- Bösch, F. (2007). "Film, NS-Vergangenheit und Geschichtswissenschaft Von 'Holocaust' zu 'Der Untergang'". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, year 55, vol. 1, pp. 1-32.
- Bösch, F. (2009). "Versagen der Zeitgeschichtsforschung? Martin Broszat, die westdeutsche Geschichtswissenschaft und die Fernsehserie 'Holocaust'". *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Vol. VI, pp. 477-482.
- Brenner, M. (2020). "Judentum (nach 1945)". In: *Historisches Lexikon Bayerns*, Available at: [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Judentum_\(nach_1945\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Judentum_(nach_1945)) (3 May 2023).

- Broszat, M. (1979). "'Holocaust' und die Geschichtswissenschaft". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Jah. 27, Hef. 2, pp. 285–298.
- Bryant, M. S. (2005). *Confronting the "Good Death": Nazi euthanasia on trial, 1945–1953*, University Press of Colorado.
- Buggeln, M., Wildt, M. (2014). "Arbeit im Nationalsozialismus (Einleitung)". In: *Arbeit im Nationalsozialismus*, M. Buggeln, M. Wildt (eds.), Oldenbourg: De Gruyter, pp. ix–xxxvii.
- Buggeln, M., Wildt, M. (2014). "Arbeit im Nationalsozialismus (Einleitung)". In: *Arbeit im Nationalsozialismus*, M. Buggeln, M. Wildt (eds.), Oldenbourg: De Gruyter, pp. ix–xxxvii.
- Classen, C. (2004/2005). "Zum Themenschwerpunkt". In: *Zeitgeschichte-online*, C. Classen (ed.), <http://www.zeitgeschichteonline.de/md=FSHolocaust-Vorwort-Classen> (29 December 2022)
- Conze, E., Frei, N., Hayes, P., Zimmermann, M. (2010), *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik. Unter Mitarbeit von Annette Weinke und Andrea Wiegeshoff*, München: Blessing.
- Coppi, H., Kebir, S. (2013). Ilse Stöbe: *Wieder im Amt*, Hamburg: VSA.
- 54 | Diestelkamp, B. (1986). "Die Justiz nach 1945 und ihr Umgang mit der eigenen Vergangenheit". *Rechtshistorisches Journal*, 5, pp. 153–174.
- Edinger, L. J. (1960). "Posttotalitarian Leadership. Political Elites in the German Federal Republic". *American Political Science Review*, Vol. LIV, pp. 58–82.
- Flick Group: <https://www.britannica.com/technology/paper> (5 October 2023)
- Fritzsche, P. (1966). "Nazi Modern". *Modernism/Modernity*, III (1), pp. 1–22.
- Gellately, R. (2001). "Denunciation as a subject of historical research". *Historical Social Research*, XXVI (2/3), pp. 16–29. Available at: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/3147/ssoar-hsr-2001-no_23__9697-gellately-denunciation_as_a_subject_of.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-hsr-2001-no_23__9697-gellately-denunciation_as_a_subject_of.pdf
- Gellately, R. (1996). "Denunciations in Twentieth-Century Germany: Aspects of Self-policing in the Third Reich and the German Democratic Republic". *The Journal of Modern History*, LXVIII (4), pp. 931–967. Available at: <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/217/articles/96JMHGellatelyGestapoStasi.pdf>
- Gellately, R. (1997). "Denunciations and Nazi Germany: New Insights and Methodological Problems". *Historical Social Research*, XXII (3/4), pp. 228–239. Available at: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/29157/ssoar-hsr-1997-no_34__no_83-gellately-denunciations_and_nazi_germany.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-hsr-1997-no_34__no_83-gellately-denunciations_and_nazi_germany.pdf
- Giordano, R. (2020 [2000]). *Die zweite Schuld*, Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Grode, W. (1994). *Nationalsozialistische Volksgemeinschaft – Krise der Moderne und nationalsozialistische Protestbewegung*, München: GRIN, online.
- Görtemaker, M. (2018). "Die heile Welt der Rosenburg. Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Vergangenheit". In: *Die Ämter und ihre Vergangenheit Ministerien und Behörden im geteilten Deutschland 1949–1972*, D. Geppert and S. Creuzberger (eds.), Rhöndorfer Gespräche, Vol. XXVIII, pp. 47–69.
- Habe, H. (1954). *Ich stelle mich. Meine Lebensgeschichte*, Wien und München.

- Handschuhmacher, T. (2013). *"Volksgemeinschaft" am Ort. Eine Untersuchung sozialer Praktiken im Gebiet der NSDAP-Ortsgruppe Lohmar*, Universität zu Köln.
- Hachtmann, R. (2010). "Vom 'Geist der Volksgemeinschaft durchpulst'". *Zeitgeschichte-online*: <https://zeitgeschichte-online.de/themen/vom-geist-der-volksgemeinschaft-durchpulst> (30 July 2023)
- Heer, H. (2015). "Die Legende von der 'sauberen Wehrmacht' und deren halbherziges Ende". In: *Befreiung und Befreier: Vernichtungskrieg in Osteuropa und das Schicksal der sowjetischen Kriegsgefangenen im deutschen Bewusstsein*, G. Wiegel, P. Vergin (eds.), Berlin: Die Linke, pp. 8–26.
- Herf, J. (1977). *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, Harvard University Press.
- "Hitler 73: Grüße Ihres A. H.". *Der Spiegel*, 1. 4, 1973, pp. 38–44.
- Hoffmann, D. (1998). "Sabine Behrenbeck: Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole, 1923–1945". *Kritische berichte*, Bd. 26, Nr. 3, pp. 78–85.
- Hürter, J. (2011). "Das Auswärtige Amt, die NS-Diktatur und der Holocaust". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Jah. 59, Heft. 2, pp. 167–192.
- Kater, M. H. (1989). *Doctors under Hitler*. The University of North Carolina Press [E-Book].
- Kittel, M. (1993). *Die Legende von der "Zweiten Schuld"*. Berlin.
- Knoch, H. (2001). *Di Tat als Bild. Fotografien des Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur*. Hamburg.
- Kurlander, E. (2020). "Adolf Hitler: from democracy to dictatorship (1889–1945)". In: K. Larres (ed) *Dictators and Autocrats: Securing Power across Global Politics* (19–37). New York: Routledge.
- Leggewie, C. (2008). "Historikerstreit – transnational". In: *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der "Historikerstreit" und die deutsche Geschichtspolitik*, S. Kailitz (ed.), Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, pp. 50–71.
- Mallmann, K.-M. (1997). "Social Penetration and Police Action: Collaboration Structures in the Repertory of Gestapo Activities". *International Review of Social History*, XLII (1), 25–43. Available at: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/1073CDEFFB244C09C8B39157D79A434D/S0020859000114579a.pdf/social-penetration-and-police-action-collaboration-structures-in-the-repertory-of-gestapo-activities.pdf>
- Martens, M. "Nur mit den Wölfen geheult? Die deutsche Südosteuropaforschung und ihre NS- Vergangenheit". *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 December 2013, p. 9.
- Meier, W. (1947). "Ein KZ-Häftling träumte...". *Der Weg*, 28 February 1947.
- Merkel, A. (2008). "Knesset, 18 March 2008". *Bulletin der Bundesregierung*, Nr. 26-1, 18 März 2008, pp. 1–9.
- Merritt, A. J., Merritt, R. L. (eds.) (1970). "Report No. 49 (3 March 1947)". "Report No. 122 (22 May 1948)". In: *Public Opinion in Occupied Germany: The OMGUS Surveys, 1945–1949*, University of Illinois Press.
- Moses, D. (2007). *German Intellectuals and the Nazi Past*. Cambridge University Press.
- Murphy, D. T. (2014). "Hitler's Geostrategist?: The Myth of Karl Haushofer and the Institut für Geopolittik". *The Historian*, LXXVI (1), pp. 1–24. Doi: 10.1111/hisn.12025
- Nissen, M. (2009). "Historische Sachbücher – historische Fachbücher: Der Fall Werner Maser". In: *History goes pop. Zur Respâsenatation von Geschte in populâren Medien und Generes*, B. Korte and S. Paletschek (eds.), Bielefeld, pp. 103–119.

- Perels, J. (1984). "Die Restauration der Rechtslehre nach 1945". *Kritische Justiz*, XVII (4), pp. 359-379. Available at: <http://www.jstor.org/stable/23997156>
- Peter, J. (1995), *Der Historikerstreit und die Suche nach einer nationalen Identität der achtziger Jahre*, Frankfurt am Main: Europäische Hochschulschriften.
- Plato, A. v. (2000). "Zeitzeugen und die historische Zunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft – ein Problemaufriss". *BIOS 13*, pp. 5-29.
- Rath, M. (2017). "Die Inklusion von NS-Beamten". <https://www.lto.de/recht/feuilleton/f/131er-gesetz-ns-beamte-nachkriegszeit-bgh-bverfg-literatur-streit/> (4 October 2023)
- Raim, E. (2012). "Verfolgung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen". *Historisches Lexikon Bayerns*, https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Verfolgung_nationalsozialistischer_Gewaltverbrechen (27 September 2022)
- Raphael, L. (2014). "Pluralities of National Socialist Ideology: New Perspectives on the Production and Diffusion of National Socialist Weltanschauung". In: M. Steber and B. Gotto (eds) *Visions of Community in Nazi Germany: Social Engineering and Private Lives* (pp. 73-86). Published to Oxford Scholarship.
- Reitzenstein, J. (2020). "Die Geschichte einer Villa als Spiegel der Geschichte des 20. Jahrhunderts". In: M. Fahlbusch, I. Haar et al. (eds) *Völkische Wissenschaften: Ursprünge, Ideologien und Nachwirkungen* (pp. 177-193). Berlin/Boston: Gruyter.
- Rotheberg, M. (2007). "Beyond Eichmann: Rethinking the Emergence of Holocaust". *History and Theory*, XLVI (1), pp. 74-81. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2007.00393.x>
- Schattenberg, S. (2013). "Gericht über das Reich der Toten". *Ausgabe*, LXI (3), pp. 270-275.
- Schildt, A. (2012). "Das letzte Jahrzehnt der Bonner Republik Überlegungen zur Erforschung der 1980er Jahre". *Archiv für Sozialgeschichte*, Vol. LII, pp. 21-46.
- Schildt, A. (2013). "Zur Durchsetzung einer Apologie Hermann Lübkes Vortrag zum 50. Jahrestag des 30. Januar 1933". *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Vol. X, pp. 148-152.
- Schneider, M. (2020). "Kontroversen um die 'Volksgemeinschaft' Zu neueren Arbeiten über die Gesellschaft des 'Dritten Reichs'". *Archiv für Sozialgeschichte*, Band 60, pp. 381-382.
- Shoah Resource Center, The International School for Holocaust Studies: http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206301.pdf (3 February 2023)
- Schüler-Springorum, S. (1920). "Antisemitismus und Antisemitismusforschung: ein Überblick". In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, bpb: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/311625/antisemitismus-und-antisemitismusforschung-ein-ueberblick/> (1 May 2023).
- Schulz, S. (2007). "Film und Fernsehen als Medien der gesellschaftlichen Vergegenwärtigung des Holocaust: Die deutsche Erstaussstrahlung der US-amerikanischen Fernsehserie Holocaust im Jahre 1979". *Historical Social Research*, XXXII (1), pp. 189-248. Available at: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/6251/ssoar-hsr-2007-no_1_no_119-schulz-film_und_fernsehen_als_medien.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-hsr-2007-no_1_no_119-schulz-film_und_fernsehen_als_medien.pdf
- Solchany, J. (2000). "Bergmann, Werner, *Schwieriges Erbe. Der Umgang mit Nationalsozialismus und Antisemitismus in Österreich, der DDR und der Bundesrepublik Deutschland*". *Revue de l'IFHA* [Online], January 2000, <http://journals.openedition.org/ifha/1340>

- Solchany, J. (1998). "Frie, Norbert, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*". *Revue de l'IFHA* [Online], 01. Jan. 1998, <http://journals.openedition.org/ifha/1491> (27 April 2023)
- Specht, S. (1920). "Die 'Volksgemeinschaft' nach dem Nationalsozialismus. Zum Gebrauch eines belasteten Begriffs im 1. Deutschen Bundestag (1949-1953)". *Revue d'Allemagne*, LII (2), pp. 399-425. Doi: <https://doi.org/10.4000/allemaigne.2467>
- Stelzel, P. (2019). *History After Hitler: A Transatlantic Enterprise*, University of Pennsylvania Press: <https://vdoc.pub/documents/history-after-hitler-a-transatlantic-enterprise-6dbf53d35hb0> (22 June 2023)
- Swett, P. (2008). "Review of Fritzsche, Peter, *Life and Death in the Third Reich*". H-German, *H-Net Reviews*, June 2008, <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=14642> (30 August 2022)
- Thießen, M. (1999). "Schöne Zeiten? Erinnerungen an die 'Volksgemeinschaft' nach 1945". In: F. Bajohr, M. Wildt (eds.) *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus* (165-187). Frankfurt am Main.
- Thompson, D. (2005). "Flick, Friedrich (1883-1972)". Available at: <https://www.forum.axishistory.com/viewto-pic.php?f=6&t=76444>
- Unabhängige Wissenschaftliche Kommission beim Bundesministerium der Justiz zur Aufarbeitung der Vergangenheit: <http://www.uwk-bmj.de/die-kommission.html> (12 November 2022)
- "Weizsäcker Approves the Revocation of Thomas Mann's Citizenship". *Politika*, 24 October 2010.
- Vuković, S. (2012). *Western Media Ethics*. Sremski Karlovci ; Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića ; Beograd : Institute of Social Sciences
- Vuković, S. (2014). *Ethics of Western Media*. Sremski Karlovci ; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Vuković, S. (2018). *Serbs in the Narrative of the West*. Sremski Karlovci ; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Vuković, S. (2022a). *The Roots of the Great War and Nazism*. Sremski Karlovci ; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [In Serbian]
- Vuković, S. (2022b). National Community, Myth or Reality: Cooperation of ordinary Germans with the Nazi Regime. *Napredak*, III (3), 45-68. Doi: 10.5937/napredak3-38904
- Zank, M. (1998). "Goldhagen in Germany: Historians' Nightmare & Popular Hero. An Essay on the Reception of Hitler's Willing Executioners in Germany". *Religious Studies Review*, XXIV (3), pp. 231-240. Available at: https://www.bu.edu/mzank/Michael_Zank/gold.html (12 December 2022).
- Werner, M. "Adolf Hitler: Aufriß über meine Person". *Der Spiegel*, 2. April 1973, pp. 46-60.
- Wildt, M. (2008). "Die Epochenäsur 1989/90 und die NS-Historiographie". *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Vol. V, pp. 349-371. Available at: https://zeitgeschichte-digital.de/doks/frontdoor/deliver/index/docId/1854/file/ZF_3_2008_349_371_Wildt.pdf
- Wildt, M. (2011). "Die alltagsgeschichtliche Wende der Zeitgeschichte in den 1970er und 1980er Jahren". In: *Zeitgeschichte in Hamburg* (pp.42-55). Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg.

- Wilke, J. (2004). "Die Fernsehserie 'Holocaust' als Medienereignis". In: C. Classen (ed.) *Zeitgeschichte-online* (pp. 1-8). Available at: <http://www.zeitgeschichteonline.de/md=FSHolocaust-Wilke>> (29 December 2022)
- Wirsching, A. (2013). "Zur aktuellen Situation der 'Aufarbeitung der NS-Zeit'". In: *Vor- und Gründungsgeschichte der Südosteuropa-Gesellschaft: Kritische Fragen zu Kontexten und Kontinuitäten*, München: Carl Friedrich von Siemens Stiftung.
- Wolfrum, E. (2009). "Die Anfänge der Bundesrepublik, die Aufarbeitung der NS-Vergangenheit und die Fernwirkungen für heute". In: U. Bitzegeio, A. Kruke, M. Woyke (eds.) *Soldargemeinschaft und Erinnerungskultur in 20 Jahrhundert* (pp. 363-377). Bonn: Dietz-Verlag.
- Wulff, H. J. (2012). "Bundesdeutsche Kriegs- und Militärfilme der 1950er Jahre. Eine Filmbibliographie". Available at: <https://doi.org/10.25969/mediarep/12764> (20 June 2023)
-

Slobodan V. Vuković

Institute of Social Sciences
Belgrade (Serbia)

Continuity Between the Third Reich and the Bonn Republic

Summary

Despite the political elite's best efforts to verbally separate themselves from it, continuity was built between the destroyed Third Reich and the newly formed West Germany in all areas. This continuity could be seen in the widespread denial of guilt, the elites' and Volk's resistance to denazification, the adoption of anti-Semitic stances as if nothing had happened, the release of war criminals, the request to the Allies for the return of national power as recompense for open anti-Sovietism, and the integration of the Nazi elite and civil servants into the new German state (80% of the senior posts were held by former Nazis), waves of amnesty for followers and perpetrators and the exaltation of criminals as "brave German nationalists". All of this was carried out with the full assistance of the West with the aim of de-actualizing the Nazi past of Germany and strengthening the national identity of the new military and political ally of West Germany

Keywords: Third Reich, West Germany, Nazis, guilt, atrocities, executioners, denazification, amnesty.



Слободан Ћ. Продић^[1]

Факултет за европске правно-политичке студије
Београд (Србија)

УДК 271.2-87(497.5)"1942/1945"
341.485(=163.41)
(497.13+497.15)"1941/1945"
Прегледни научни рад
Примљен: 04.12.2023.
Прихваћен: 21.12.2023.
doi: 10.5937/napredak4-48060

„Хрватска православна црква“: од идеје до реализације

Сажетак: „Хрватска православна црква“ представљала је верску организацију која је настајала као потпуно политички пројекат унутар тзв. Независне Државе Хрватске. Након одстрањења Српске православне цркве с простора којима је управљала усташка власт и након злочина које је иста та власт предузела над православним хришћанима српског порекла у првој години владавине, под снажним притиском пре свега Немачке, Анте Павелић прихвата да се реализује раније постојећа идеја о стварању „Хрватске православне цркве“. Ова верска организација имала је идентично устројење као и остале православне цркве. Ипак, основна разлика била је у томе што ову, условно речено цркву ни на који начин, а пре свега црквено-канонски, нису прихватиле остале аутокефалне цркве. Управо је због тога „Хрватска православна црква“ представљала парасинагогу у пуном смислу речи. Као таква она је интересантна тема за проучавање, пре свега због данашњих дешавања на геополитичкој сцени и покушаја да се створе нове цркве, првенствено ради нарушавања јединства и саборности између аутокефалних православних цркава.

Кључне речи: „Хрватска православна црква“, тзв. Независна Држава Хрватска, Други светски рат

Стварање тзв. Независне Државе Хрватске (тзв. НДХ) омогућило је реализацију читавог низа идеја које су својевремено настајале међу појединцима данас познатим као носиоцима идеје о постојању самосталне државе Хрватске. Једна од ових идеја била је и она о стварању једне нове верске заједнице која би обједињавала православне хришћане на територији тзв. НДХ. Упркос томе што, посматрано из данашње перспективе, ова идеја изгледа као својеврстан парадокс, „Хрватска православна црква“ (тзв. ХПЦ)

у једном тренутку заиста је настала и одређено време постојала. Наиме, тзв. ХПЦ је представљала организацију насталу под непосредним утицајем власти тзв. НДХ с конкретним разлозима постојања. У овом невеликом раду покушаћу да изложим најосновније детаље о настанку и разлозима постојања тзв. ХПЦ као и неколико речи о личностима које су оставиле значајнији траг у њој.

Упркос чињеници да се о тзв. ХПЦ у нашој историографији није превише говорило најчешће

[1] slobodan.prodic@gmail.com

из идеолошких разлога,^[2] ова некадашња државна творевина тзв. НДХ поново постаје интересантна као појава током последње деценије 20. века, тј. у време настајања Хрватске као државе, а још више у време интензивирања националистичких идеја које су карактеристичне за хрватску државу насталу током Другог светског рата. Штавише, током 90-их година прошлог века у Републици Хрватској долази до обнављања тзв. ХПЦ. То је, са друге стране, потакло неколико истраживача да се, у политички измењеној ситуацији, подробније позабаве питањем тзв. ХПЦ, што је резултирало низом радова о тој теми.^[3] Такође, треба поменути рад „Хорватская Православная Церковь (от организации до ликвидации) (1942–1945). Взгляд из XXI века“, који је објављен у Москви током 2012. године, а чији је аутор Виктор Иванович Косик, истакнути научни истраживач при Славистичком институту Руске академије

наука. Овај рад је интересантан, између осталог, јер пружа увид у детаље везане за свештенство Руске православне цркве које је прихватило да постане део јерархије тзв. ХПЦ. Такође, рад је од велике користи јер аутор наводи историјске изворе (неретко у целости), који пружају увид у функционисање тзв. ХПЦ који се данас налазе у Хрватском државном архиву у Загребу.

Оно шта треба нагласити пре било каквог подробнијег анализирања тзв. ХПЦ и њеног места у тзв. НДХ представља чињеница да идеја о постојању тзв. ХПЦ није настала непосредно пред и током првих месеци постојања НДХ. Штавише, идеја о постојању тзв. ХПЦ препознаје се у сачуваним историјским изворима, који датирају из времена 19. века и времена изражених покушаја стварања националних држава на европском континенту. Читајући списе Еугена Кватерника (1825–1871),^[4] а пре свих сведочанства у вези са

60 |

[2] Треба нагласити да је изван граница некадашње СФРЈ, то јест међу ауторима који су припадали тзв. политичким емигрантима, питање тзв. ХПЦ било дотакнуто у неколико наврата. На пример, овом темом се, међу Србима, бавио Ђоко Слијепчевић, који је своја запажања уврстио у своје капитално дело *Историја Српске православне цркве*, чије је прво издање објављено у Минхену током 1971. године. С друге стране, унутар хрватске емиграције о тзв. ХПЦ је писао Милош Обркнежевић. Његов рад „Развој православља у Хрватској и Хрватска православна црква“, објављен је у часопису *Хрватска ревија* (бр. 29, 1979) који је штампан у Минхену/Барселони. Такође, интересантна је и књига Анте Павелића под насловом *Хрватска православна црква*, коју је 1984. године у Мадриду објавило друштво „Домовина“. Када је реч о радовима у вези са тзв. ХПЦ, а који су објављивани у СФРЈ, поменимо фељтон Светозара Лоза и Миленка Додера под насловом „Хрватска православна црква – агентура окупатора“ који је током фебруара и марта 1976. године објављиван у дневном листу Вијесник.

[3] Овом приликом можемо да издвојимо неке од радова: Ђурић, Вељко, (1989), *Усташе и православље*, Београд: Белетра; Јонјић, Томислав, (1990), *Hrvatska pravoslavna crkva, Imotska krajina* 21/453; Роџар, Петар, (1996), *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb: Naklada Pavičić; Стојановић, Александар; Ломпар, Растко (2017), „Оснивање Хрватске православне цркве у контексту немачке политике и ратних интереса у окупираној Југославији“, *Српска ђолиничка мисао*, 2/2017, 35–53; Ђукић, Далибор (2018), *Правни положај Хрватске православне цркве*, Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање; Продић, Слободан, (2020), *Рейрофундуризам Хрватске православне цркве*, Јагодина: Гамбит...

[4] Између осталог в.: Е. Кватерник, *Politički spisi: Rasprave, govori, članci, memorandum* (прir. Ljerka Kuntić), Zagreb: Znanje, 1971.

Слободан Ђ. Продић

Хрватска православна црква:
од идеје до реализације

његовим сусретом са баном Јосипом Шокчевичем (1811–1896) који се догодио 3. децембра 1861. године, јасно се и недвосмислено истиче његова жеља за стварањем једне потпуно нове црквене организације која би обједињавала православне хришћане са простора Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације. Идеја о постојању једне овакве цркве наравно да је имала своју политичку позадину. Наиме, имајући у виду да је Кватерник био особа која се максимал-

но залагала за остварење идеје о самосталној хрватској држави, нагласимо, на сваки могући начин, њему је било јасно да је за остварење ове замисли од велике важности било придобијање тамошњих Срба. С друге стране, Кватерник је пред представницима државне власти Аустрије константно наглашавао потребу постојања једне овакве верске заједнице зарад умањења и, ако је могуће, потпуног одстраења утицаја Русије и Србије на православни живаљ у монархији.



Бан Јосип Шокчевић

Извор: wikipedia.org © Public Domain

Осим Кватерника, за постојање тзв. ХПЦ нешто касније залагали су се политички делатници попут Антуна Радића (1868–1919) или Николе Звонимира Бјеловучића (1882–1952). Повод за то такође је био потпуно политичке природе, тј. настојање да се реализује идеја о самосталној хрватској држави и умањи утицај Српске православне цркве на просторима који су били већински настањени српским живљем.

Реализација идеје о постојању тзв. ХПЦ постала је могућа тек након стварања тзв. НДХ. Управо то се и догодило у Загребу почетком априла 1942. године. Наиме, након годину дана постојања (подсетимо да је тзв. НДХ званично почела да постоји 10. априла 1942), и након што је у овом периоду усташка власт реализовала идеју о неутрализацији Српске православне цркве (СПЦ) на простору који су тзв. НДХ након распарчавања Краљевине Југославије доделе Немачка, Италија и Мађарска, устројење тзв. ХПЦ постало је реално.

Неретко се постављају различита питања о тзв. ХПЦ, а међу њима и питање сврхе постојања једне овакве верске организације у држави која је суштински била веома непријатељски окренута према православној вери и која је чинила све да СПЦ и православне вернике одстрани с простора којим је управљала усташка власт. Један од одговора на наведено питање садржан је и у говору Анте Павелића који је 28. фебруара 1942. године одржао пред Хрватским сабором. Том приликом он је, између осталог, рекао и следеће: „[...] није истина да хрватска држава настоји да православне преведе на католичку вјеру. То није политика. То није пуштено свакоме на вољу... У православље не дира нитко, али у хрватској др-

жави не може бити Српске православне цркве. Кажем још једном: не може бити српске, а не може бити ни грчко-православне. Зашто? Зато, јер су свагдје на свијету православне цркве националне цркве... Зато ће паметни људи, људи којима је до народних придобитака, а којима је и до вјерских придобитака, знати се снаћи, знати окупити главе и проучити, промислити и то питање на задовољство православља, на задовољство народа и на придобитак хрватске државе ријешити“ (*Hrvatski narod*, 1. VII 1942). Низ контрадикторности с којима се у овом фрагменту говора Анте Павелића срећемо сасвим су сигурно тема за себе и, нагласимо, тема о којој је до сада неретко писано у научним круговима. На другој страни, а у вези је са тзв. ХПЦ и реализацијом њеног постојања унутар тзв. НДХ, налази се и притисак који је Павелић трпео од Немачке, а који је, између осталог, инициран политиком неконтролисаног терора над Србима првих месеци постојања тзв. НДХ. Немцима је, како се стиче утисак кроз сачуване историјске изворе, било неприхватаљиво инсистирање власти тзв. НДХ на насилном покатоличавању православних Срба и стварању својеврсног политичког католичанства на Балкану (Stojanović, Lompar, 2019, str. 37, 42). Такође, за разлику од руководства тзв. НДХ, немачка власт је очевидно многе сегменте свакодневице посматрала озбиљније и далекосежније. Наиме, постојање тзв. ХПЦ омогућавало је реализацију праксе која је, на пример, већ постојала на просторима данашње Украјине, а у вези са прикупљањем података од стране свештенства и, ако је постојала потреба за тим, њихове улоге у смиривању могућих ексцесних ситуација, које би могле пореметити успостављени

ред и поредак на новоосвојеним просторима. Једноставније речено, неутралисањем канонски признате аутокефалне цркве, а када говоримо о просторима тзв. НДХ то је СПЦ, те стварањем једне класичне парасинагоге,^[5] световна власт реагује на религијске потребе мањинског дела становништва, пројављује себе као верски толерантну и оставља утисак либералног друштва.

Идеја остварења постојања тзв. ХПЦ, посматрано из угла усташке власти, наравно да није била једноставна. Околност да је свештенство СПЦ у тзв. НДХ до априла 1942. године већ увелико било протерано или побијено била је проблем с којим су се суочили пре свега оперативци Гестапоа попут Ханса Хелма, Рудолфа Блума, Адалберта Кунгела и Марбота Шумахера (Prodić, 2020, str. 42–43), али и сам Анте Павелић. Питање је било како и на који начин придобити свештенство и монаштво да прихвати да постане део будућег клира тзв. ХПЦ. Реализацију овог задатка на себе преузимају особе пореклом Немци/Фолксдојчери и припадници немачке обавештајне службе. Ту се пре свих издвајају оперативци Гестапоа попут Марбота Шумахера и Адалберта Кунгела. Осим њих, овог задатка такође се прихватају и особе које су у директној или индиректној вези с немачком обавештајном службом или су пак веома блиски са усташким властима у Загребу и врхом Римокатоличке цркве у тзв. НДХ. Међу њима треба посебно

издвојити Григорија Григоријевића Миткевича, Милоша Обркнежевића, Георга Јунгера, Петра Лазића, Савића Марковића Штедимлију...

Процес придобијања, као што смо рекли, преко потребног свештенства и монаштва које би чинило јерархију тзв. ХПЦ кретао се у два правца. Први и свакако најважнији правац било је проналажење подобне особе која би била постављена на чело ове организације. Како се нико од монаха СПЦ није прихватао понуђене позиције митрополита тзв. ХПЦ, контроверзни руски емигрант Григориј Григоријевић Миткевич, очевидно са снажним политичким везама како у Београду, тако и у Загребу, наложио је ништа мање контроверзном Милошу Обркнежевићу да контактира неке од епископа Руске православне цркве који су својевремено из Русије од црвеноармејаца пребегли у Краљевину Југославију. Према мишљењу Миткевича, Обркнежевића, а такође и других високопозиционираних личности које су учествовале у реализацији идеје успостављања тзв. ХПЦ, „идеална личност“ за првојерарха тзв. ХПЦ био је епископ Гермоген (Максимов), који се у то време налазио у фрушкогорском манастиру Хопово. Нажалост, детаљи који нам могу пружити одговор на питање зашто се тада један старац прихвата овакве позиције готово никада неће бити расветљени до краја. Правци потенцијалног истраживања који донекле могу пружити одговор могу бити усмерени ка

[5] Термин „парасинагога“ можда је недовољно познат ширем читалачком кругу. Наиме, реч је о термину с којим се најчешће срећемо у појединим црквеним канонима, као на пример у 1. правилу Светог Василија Великог. Реч је о заједницама свештеника и лаика који су непокорни јерархији одређене аутокефалне цркве и који, из њима знаних разлога, устројавају некакву нову цркву, која је по свему идентична матичној (исти облик богослужења, догматског учења, јерархије...). У нама блиском времену из СПЦ су се издвојиле и обликовале две парасинагоге, које су у ширим слојевима друштва познате по именима особа које су довеле до њиховог устројења: „Акакијевици“ и „Артемијевици“.

64 | приватном животу епископа Гермогена. Наиме, овај старац је својевремено био парохијски свештеник у Русији. Са својом супругом имао је шесторо деце, а након што је постао удовац (највероватније 1905/1906. године) прихватио се монашког чина и његова каријера кренула је у потпуно другом смеру од оне која је карактеристична за мирско свештенство. Епископ Гермоген, као што је познато, у Краљевину Југославију дошао је бар с једним својим дететом, конкретно са сином Михаилом, који је током постојања тзв. НДХ/тзв. ХПЦ био ангажован као вероучитељ и хориста у Загребу и коме се с пролећа 1945. године губи сваки траг. Претпоставља се да је са породицом успео да побегне негде на запад.

Други правац којим је текао процес „регрутације“ будућег свештенства и монаштва тзв. ХПЦ, а који се показао као веома делотворан, базирао се на искоришћавању тешког материјалног положаја једног дела свештенства и монаштва на просторима Војводине, пре свега у Срему и Посавини, који су потпали под власт тзв. НДХ, а такође и на просторима Србије. Ову групу свештеника и монаха, који су из материјално-егзистенцијалних разлога прихватили службовање у тзв. ХПЦ, махом су чинили руски парохијски свештеници као

и монаси. Осим због лошег материјалног положаја, руски свештеници и монаси прихватили су службу у тзв. ХПЦ и из још једног разлога. Наиме, мржња коју су имали према совјетској власти и прогонима које је она предузела против Руске православне цркве, те околност да су они, како су наводили у својим исказима након хапшења, у Немачкој окупационој власти препознали силу која ће бити кадра да победи СССР и да им омогући повратак у домовину, такође је био разлог уласка појединих свештеника/монаха у тзв. ХПЦ.

С друге стране, специфичну појаву представљају свештеници, монаси али и лаици, који су својевремено били део клира СПЦ, а потом су, свако из својих разлога, приступили усташким властима, те прихватили понуду да своју свештеничку и монашку службу наставе унутар тзв. ХПЦ. Поједини свештеници, што се може видети из њихових исказа пред судом након што су их партизани ухапсили, наводе управо тежак материјални положај као разлог за приступање тзв. ХПЦ.^[6] Такође, неки међу њима, као на пример, свештеник Александар Милошевић (1919–1952), који је службовао у сремском селу Манђелос, пред истражним органима навео је да су га усташке власти приморале да се прихвати рукоположења

[6] Типичан је пример свештеника Цвијетина Шовића из села Батковићи код Бијељине. Наиме, он је, након што је пријављен усташким властима у Загребу да упркос забрани обавља богослужење у својој парохији, пред истражним органима изјавио да му је свештенички позив једини извор прихода. Након тога је прихватио да поднесе молбу митрополиту тзв. ХПЦ и Котарској области у Бијељини да је спреман да приступи клиру тзв. ХПЦ, уз напомену да му је свештенички позив једини начин да преживи. Иначе, према напоменама у „Bosnischer Vote pro 1901“, свештеник Шовић се као парох у Батковићу помиње још 1901. године. Такође, наводи се и податак да је он 1911. године покренуо, а 1912. године окончао изградњу храма. Очеvidно је да је он у моменту приступања тзв. ХПЦ већ био пензионисани свештеник. Као свештеник у Батковићима помиње се до 1944. године. Двојица административних радника у митрополији тзв. ХПЦ (свештеник Јоца Цвијановић и протођакон Алексеј Борисов) приликом саслушавања напомињу да је свештеник Шовић страдао 16. марта 1945. године. Видети: HR-HDA-0254, Тај. број: 3386/1942; HR-HDA.0218, Одјел за богоштвоље, Број: 3642-1942.

за свештеника управо да би се повећао број јерарха у тзв. ХПЦ на подручју Срема (*Фронт слободе*, 15. 4. 1944).

Међу свештеницима/монасима СПЦ који су ухлебљење пронашли у тзв. ХПЦ срећемо се и са групом оних међу њима који су много интересантнији за проучавање од оних који су се тога прихватили зарад егзистенцијалне сигурности. Овом приликом поменућемо само неколико појединаца, који су, по личном мишљењу, интересантни како због ангажмана у тзв. ХПЦ, тако и због многобројних црквено-канонских преступа услед којих их је својевремено процесуирала СПЦ.

Посебно треба поменути свештеника Василија Васу Шурлана. Из данашње перспективе овај контроверзни свештеник СПЦ чак и пре почетка Другог светског рата себе јасно и недвосмислено пројављује као искреног приврженика националсоцијализма, а потом, са избијањем рата, и као активисту усташког покрета. Њега је у неколико наврата Синод СПЦ позивао у Патријаршију због његових необичних потеза, који су својеврсну кулминацију досегли писмом које је, 31. маја 1941, упутио Адолфу Хитлеру (Pilirović, 2011, str. 353). Из данашње перспективе можда је још шокантнији његов поступак који се збио током бомбардовања Београда 6. априла 1941. године. Наиме, Шурлан је, као свештеник СПЦ у Земуну, пред многобројним сведоцима благосиљао немачке авионе који су бомбама засипали Београд и његове житеље. Василије Шурлан, како ће се испоставити годину дана касније, биће један од најагилнијих свештеника СПЦ који ће се својски

потрудити да се реализује идеја о стварању тзв. ХПЦ. Његов ангажман био је поготово снажан и настојању да што је могуће већи број свештеника СПЦ постане део јерархије новоустројене верске заједнице. Ипак, из личне перспективе, посебно је иритантан потез Василија Шурлана док је био у служби тзв. ХПЦ и тзв. НДХ – он је, а то је мало познат податак, у једном тренутку прихватио да буде „душебрижник“, наравно у име тзв. ХПЦ, у злогласном концентрационом логору Јасеновац (Prodić, 2020, str. 87). Финансијске махинације које нису биле стране свештенику Василију Шурлану омогућиле су му да стекне позамашан капитал. Материјална обезбеђеност као и висока котираност унутар усташког естаблишмента добро су му дошли, поготово последњих дана рата. Наиме, свештеник Василије Шурлан, скупа са виђенијим усташама, благовремено је напустио тзв. НДХ. Највероватније је да је остатак живота провео негде на простору Јужне Америке. Непознато је када је и где умро.

Ништа мање интересантни за проучавање су, слободно их тако можемо назвати, авантуристи попут Спиридона (Мифке) и Мирона (Федерера). Реч је о двојци конвертита, који су, очевидно из користољубља, прешли из римокатолицизма у православље, прихватили се монашког и свештеничког чина, док су истовремено чинили мноштво црквено-канонских преступа, те због тога прекоревани како од црквених и световних власти у Краљевини Југославији,^[7] тако и од врха ХПЦ током њеног постојања.

[7] Илустрације ради поменимо неколико детаља о Спиридону (Мифку). Наиме, он је 1924. године из римокатоличке прешао у православну веру. Добио је благослов да упише Богословију у Сремским Карловцима, коју је завршио 1927.

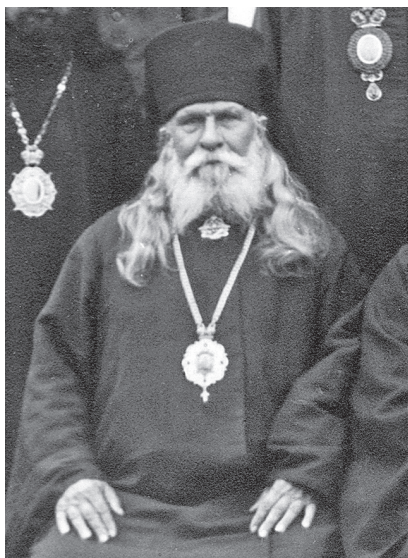
Интересантни су и лаици који су, сваки у свом домену, имали улогу у реализацији идеје стварања тзв. ХПЦ. Међу најистакнутијим је Милош Обркнежевић, који је, до почетка Другог светског рата, био високо позициониран у структури СПЦ. Наиме, Обркнежевић је био део администрације СПЦ у Сремским Карловцима са изразито снажним контактима како са немачким, тако и са хрватским обавештајним круговима. Да су ови контакти Обркнежевићу били од користи показале се већ током Априлског рата 1941. године. Наиме, Обркнежевић, као резервни капетан прве класе Војске Краљевине Југославије, бива заробљен али убрзо, захваљујући посредовању својих хрватских пријатеља, бива ослобођен (Влађенковић, 1996: 389–390). Интересантан детаљ је да Обркнежевић након пуштања на слободу одлази за Београд, то јест да у Патријаршији СПЦ поново бива постављен на значајну дужност правног саветника Светог Синода. У току припрема реализације идеје стварања тзв. ХПЦ, Обркнежевић, током марта 1942. године, скупа са свештеником Василијем Шурланом, из Београда креће пут Загреба да би се на

аудијенцији састао са Антом Павелићем, али и са немачким обавештајцима Хелмом и Кунгелом, од којих добија задатак да пронађе подобне личности за будућег поглавара тзв. ХПЦ. Нема сумње да је Обркнежевић већ током 1943. године био свестан у ком правцу се крећу догађаји како на фронту, тако и унутар тзв. НДХ. Интелигентан и користољубив, Обркнежевић, тада у својству секретара митрополита Гермогена, пљачка благајну тзв. ХПЦ у Загребу и аутомобилом бежи у Нови Сад, који је тада био град под мађарском окупацијом. У новосадском листу *Нова јошџа*, током априла 1944. године, осванула је вест о хапшењу Обркнежевића због низа превара, али и коцкарских афера. Не дуго потом, поново захваљујући „хрватским пријатељима“, бива ослобођен, те преко Будимпеште креће на пут према Јужној Америци. Тамо га је оберучке прихватила усташка емиграција. У својој књизи *Развој њавославља у Хрватској и Хрватска њавославна црква* изнео је своје виђење догађаја и личности који се везују за ову верску организацију. Претпоставља се да је живео и умро у Венецуели, конкретно у Каракасу.

године. Потом се оженио, прихватио се свештеничког чина, те постао парох у Епархији бихаћкој. Тамо је на превару присвојио већу количину новца, због чега је био лишен свештеничког чина и осуђен на затвор од државних власти Краљевине Југославије. Након тога је напустио жену и децу, те прихватио монашки постриг. Испрва је живео у Студеници, одакле је протеран због саблазног начина живота. Потом је отишао у манастир Свети Наум на Охридском језеру, где га је затекао почетак Другог светског рата. Побегло је у Грчку, али је убрзо приступио бугарској војсци. Бугари су га поставили за игумана манастира Успења Пресвете Богородице у месту Вета. Активно је радио као агент бугарске обавештајне службе. Потом је отишао у Ниш, а јуна 1942. године у Београд. Из Београда је отишао у Немачку, где је поново прешао у римокатоличку веру. Године 1943. поново се нашао у Београду, одакле је, с препоруком др Матије Прелића, римокатоличког свештеника из Београда, отишао у Загреб да би постао део јерархије ХПЦ. Постављен је за свештеника у Горажду, а потом у Високом. Током августа 1944. године позван је у Загреб да би био хиротонисан за епископа. То се догодило 15. августа 1944. године. Хиротонију су обавили митрополит Гермоген и митрополит Висарион (Пују) из Румунске православне цркве. Потом је постављен за епископа ХПЦ у Сарајеву, где је остао, највероватније, до краја марта или почетка априла 1945. године, када је побегло у Загреб. Овде се скривао у женском манастиру Свете Петке све до хапшења. Комунистичке власти осудиле су га на смрт вешањем.

Слободан Ђ. Продић

Хрватска православна црква:
од идеје до реализације



Патријарх тзв. ХПЦ Гермоген
Извор: wikipedia.org ©Public Domain

Посматрано из угла политике, прихватање епископа Гермогена (Максимова) да постане првојерарх тзв. ХПЦ за Павелића је био важан корак у реализацији идеје о постојању тзв. ХПЦ. С друге стране, тј. са становишта црквено-канонског права, ништа мање важан задатак било је проналажење појединаца који би се унутар аутокефалних цркви ангажовали на давања аутокефалности тзв. ХПЦ и на тај начин, упркос снажном противљењу СПЦ, ову верску организацију уврстили у цркву посматрану на њеном васељенском нивоу. Павелић је, скупа са митрополитом Гермогеном и његовим најближим сарадницима, велике наде полагао пре свега у јерархе Румунске и Бугарске православне цркве, и то првенствено зато што су територије ових држава биле под немачком окупацијом. Ипак, самом чину

интронизације првог и јединог митрополита тзв. ХПЦ, који се збио 7. јуна 1942. године у Загребу, када је митрополит Гермоген изговорио: „Ја, архиепископ и митрополит Хрватске православне цркве обавезујем се Свевишњем Богу да ћу служити Хрватској православној цркви, поглавнику и држави. Обећавам да ћу се придржавати устава и канона Цркве, а такође и закона и устава државе. Чуваћу све службене тајне, радити и проповедати светлост истине Хрватске православне цркве. Бог нека ми је у помоћи. Амин“ (*Nedeljne vijesti*, 8. 6. 1942), осим Павелића, представника усташке власти и свештенства/лаика који су ступили у службу тзв. ХПЦ, самом чину не само као званични представник него ни као гост није присуствовао нико из других аутокефалних цркви. Штавише, треба нагласити

да је 6. јуна 1942. Свети архијерејски синод Руске заграничне цркве, на челу са митрополитом Анастасијем, из свог састава изопштио Гермогена, забранио му обављање сваког богослужења и нагласио да, када се за то стекну услови, Гермоген буде изведен пред црквени суд (Шкаровски, 2012, стр. 89). Према томе, неко ко је познавао црквено-канонско право, а за Гермогена се наводи да је то била област која му је била и те како добро позната, у свега неколико дана чини изузетно велике преступе који повлаче одређене консеквенце, између осталог и рашчињење.^[8]

68 | Павелић је желео да тзв. ХПЦ признају неке од аутокефалних цркви, наравно не базирајући се на противљење СПЦ. Његова првобитна замисао била је да румунски патријарх Никодим, сам или преко неког од епископа, обави чин постављења Гермогена за првојерарха тзв. ХПЦ. Патријарх Никодим није прихватио овај предлог наглашавајући, између осталог, да је за нешто такво потребна и сагласност Цариградске патријаршије (Prodić, 2020, str. 34).

Ипак, фијаско који се догодио првих месеци постојања тзв. ХПЦ и њеног непризнавања од других аутокефалних цркви није поколебао Павелића нити људе који су били Гермогенови најближи сарадници. У Загребу је, 15. августа 1944, обављена хиротонија епископа Спиридона (Мифке). У овом чину учествовао је један епископ Румунске православне цркве. Реч је о епископу Висариону (Пуију). Овај епископ, од самог почетка окупације Румуније и СССР-а, отворено је сарађивао с Немцима. То му је омогућило да буде постављен

за првојерарха епископије са седиштем у Одеси. Како се мењала ситуација на фронту, епископ Висарион се кретао ка западу. Из Одесе се преселио у Румунију, а када су се назирале борбе за Букурешт, он је, по свему судећи, искористио позив на хиротонију Спиридона (Мифке) као прилику да, преко Загреба, са сестром и секретаром благовремено побегне. Из Загрена прво одлази у Кицбил, па у Беч и на крају у Париз, где је и умро током 1964. године (Prodić, 2020, str. 115). Са становишта црквено-канонског права епископ Висарион није био под забраном свештенодејства нити је у том моменту био под било каквом епитимијом. Али он у Загреб није дошао с благословом тадашњег румунског патријарха Никодима да успостави међусобне односе Румунске православне цркве са тзв. ХПЦ, нити је са собом донео томос о признању тзв. ХПЦ као аутокефалне цркве. Штавише, он је учествовао у хиротонији особе која је својевремено лишена свештеничког чина, скупа са епископом Гермогеном, који је имао епитимију свештенодејствовања од цркве којој је тада још званично припадао и чији је свештенослужитељ био. Овакав поступак, сходно одредбама црквено-канонског права, такође за последицу има изрицање прописане епитимије (Prodić, 2016, str. 287).

Интересантан је став Бугарске православне цркве у односу на тзв. ХПЦ. Наиме, Бугарска патријаршија вешто је избегла предлог да рукоположење поменутог епископа Спиридона буде обављено у Софији или негде на простору Бугарске. Као разлог неприхватања ове понуде усташке власти наводе се административни пропусти у вези са непостојањем

[8] Подробније: Продић, Слободан (2016). *Књига љавила љрема московском издању из 1893. љодине*. Требиње–Сарајево.

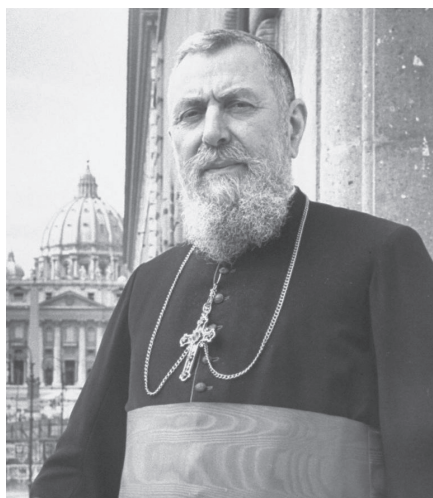
потребе документације за путовање делегације која је требала доћи из тзв. НДХ (Kosik, 2012, str. 79).

Занимљиво је и оно што је током саслушања, које се одиграло половином јуна 1945. године у Загребу, Гермоген нагласио у вези с признањем тзв. ХПЦ од Руске православне цркве. Он помиње сусрет са свештеником Михаилом Виноградовим, који је током Другог светског рата био парох у Аустрији, те да га је том приликом замолио да он (Виноградов), приликом сусрета с митрополитом Сергијем, призна њега (Гермогена) за поглавара тзв. ХПЦ. Приликом каснијег сусрета, према тврдњи Гермогена, свештеник Виноградов је рекао да се митрополит сагласио с тим предлогом (Kosik, 2012, str. 140). Ипак, о томе да је Московска патријаршија признала Гермогена за поглавара тзв. ХПЦ нигде не постоји никакав званични документ, па чак ни било какав запис који би потврдио ову његову изјаву.

Да заправо никада није остварен било какав корак у званичном признању тзв. ХПЦ можда најконкретније говоре речи свештеника Јоце

Цвијановића, секретара у Митрополији тзв. ХПЦ. Он, на питање истражних органа током саслушања одржаног 8. јуна 1945. године о односу тзв. ХПЦ и других аутокефалних цркви каже: „ХПЦ није имала никакве односе са осталим православним црквама. Затражио је (Гермоген) писмено признање од стране Васељенског патријарха. На то никада није добијен никакав одговор. Чини се да су Румунска и Бугарска црква тобож признавале тзв. ХПЦ, али о томе нема никаквог официјелног документа, осим случаја када је румунски митрополит Висарион дошао на хиротонију Спиридона Мифке, а то је протумачено као признавање тзв. ХПЦ од стране Румунске патријаршије. Са осталим црквама није било никаквих односа, ни личних, ни службених“ (HR-HDA-1561, kutija 9.002-7).

Угледни кардинал Еуген Тисеран (1884–1972), који је током Другог светског рата обављао дужност секретара *Congregatio pro Ecclesiis Orientalibus* у Ватикану, у разговору с Максимилијаном Ервином Лобковицем (1888–1967), чешким



Кардинал Еуген Тисеран

племидем и дипломатом који је био у блиским односима са врхом Римокатоличке цркве али и тзв. НДХ, изјавио је између осталог следеће: „[...] Хрватска православна црква не значи ништа јер је настала вољом поглавника и његовом вољом може опет нестати“ (*Tajni dokumenti*, 1952, str. 118). Посматрано из угла односа политике и религије, ова изјава реално означава позицију какву је тзв. ХПЦ заузимала у тзв. НДХ. Наиме, замишљена и реализована као парасинагога из политичких разлога, кадровски сачињена од појединаца који су, свако на свој начин, у ову организацију ушли зарад личних интереса, тзв. ХПЦ током свог кратковременог постојања можда и јесте одиграла улогу коју јој је одредио Анте Павелић и остали који су допринели њеном устројењу. Тзв. ХПЦ је била пројекат који је исисавао значајну количину новца из државне касе. Куда је тај новац заиста одлазио, то је питање које тек треба подробније обрадити. Затим, тзв. ХПЦ је, политички посматрано, имала улогу коју је имала СПЦ на просторима под влашћу тзв. НДХ, тако да се могло говорити о верским слободама и праву житеља тзв. НДХ да се декларишу као православни хришћани и да имају могућност религијског живота унутар своје конфесионалне припадности. Ипак, барем према изјавама оних који су били непосредни учесници у животу тзв. ХПЦ, одзив православног живља да активно учествује у животу ове парасинагоге није био у складу с предвиђеним бројем. Део православног становништва који је остао да живи у тзв. НДХ прихватио је тзв. ХПЦ управо из

верских побуда тако да је долазио на богослужења и прихватао да њено свештенство врши обреде попут крштења, венчања, сахрана... Разлог за то првенствено треба тражити у чињеници да је вера у свакодневици живота људи тог времена још увек била нешто значајно, те појединци, на пример, нису желели да се одрекну праксе склапања брака у цркви јер је само тај и тако склопљен брак посматрао као исправан. С друге стране, поготово у градским срединама и срединама које су биле вишенационалне, страх је одвраћао православне житеље да јавно показују своју верску припадност без обзира на постојање нове, званичне тзв. ХПЦ. Резултат су били безмало празни храмови у којима су богослужили свештеници тзв. ХПЦ.

Недовољно истражено питање је због чега, слободно можемо рећи, не баш занемарљив број свештеника тзв. ХПЦ није напустио тзв. НДХ у време када је био очевидан крах ове фашистичке творевине. Већ половином априла 1944. године, у чланку „Фашистички агент Гермоген на дјелу“, чији је аутор партизански свештеник Блажо Марковић, јасно је и недвосмислено речено каква судбина чека не само Гермогена, него и остало свештенство и монаштво тзв. ХПЦ. У истом чланку могло се прочитати како су поједини свештеници тзв. ХПЦ који су пали у руке партизана свако на свој начин покушавали да оправдају то што су прихватили да буду део организације коју су комунистичке власти на заузетим просторима препознали и означили као колаборационистичку.^[9] Ипак, за разлику од

[9] Већ смо поменули свештеника Александра Милошевића, који се правдао тиме што су га усташе приморале да се прихвати свештенства. С друге стране, свештеник Боривоје Корожовац (правилније Короносовац), који је био парох у Брчком, у поменутом чланку износи својеврсну самокритику и отворено признаје грешку јер је прихватио, како каже, несвесно да служи непријатељу српског народа.

односа према свештенству тзв. ХПЦ које је похапшено током 1944. године, однос партизанске власти према онима који су ухваћени у Загребу у првој половини 1945. године био је приметно другачији. Ово се показало након уласка партизана у Загреб, 8. маја 1945. године. Наиме, у потрази за особама које су означене као сарадници окупатора и домаћи издајници, на мети партизана нашло се свештенство без обзира на верску припадност. Међу ухапшенима били су у том моменту кључни људи тзв. ХПЦ: Гермоген Максимов, Спиридон Мифка, Серафим Купчевски, Петар Лазић, Димитрије Мрихин, Борис Алексеј, Јоца Цвијановић и Драган Костић. Осим Костића, који је осуђен на

девет година присилног рада, остали су осуђени на смрт, о чему је писала и тадашња штампа (*Vijesnik*, 30. 6. 1945, *Politika*, 2. 7. 1945). Физички нестанак првојерарха тзв. ХПЦ и његових сарадника може се посматрати и као нестанак тзв. ХПЦ. Ипак, идеја о постојању тзв. ХПЦ није нестала крајем јуна 1945. године. Током последње деценије 20. века, у процесу стварања Хрватске као државе, поново је покренута идеја о стварању тзв. ХПЦ и поново се, безмало идентично, дешавало све оно шта се дешавало од 1942. до 1945. године. Једина разлика је у томе што власти Републике Хрватске још нису признале тзв. ХПЦ као легитимну верску заједницу.

Sources/Извори

Bosnischer Bote pro 1901, Sarajevo, 1901, 171. [In German]

The front of freedom, 15th April 1944 [In Serbian]

Weekly news, 8th June 1942 [In Serbian]

New post, April 1944 [In Serbian]

Courier, 30th June 1945 [In Croatian]

Politics, 2nd July 1945 [In Serbian]

References/Литература

Blaženковић, М. (1996). *Bio-bibliographical lexicon of Croatian revue*. Hrvatska revija, 398-390. [In Croatian]

Kosik, V.I (2012). *Croatian Orthodox Church (from organisation to liquidation) (1942-1945)-outlook from the 21st century*. Moscow: Institut slavyanovedeniya RAN. [In Russian]

Pilipović, R. (2011). Momčilo Đujić and Vasilije Šurlan - two antipodes in cassock. *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, III (3), 339-356. Available at: <https://dokumen.tips/documents/momcilo-djujic-i-vasilije-surlan-dva-antipoda-u-svestenickim-mantijama-radovan.html>. [In Serbian]

- Prodić, S. (2016). *The book of rules according to the Moscow edition from 1893*. Trebinje – Sarajevo: Eparhija zahumsko-hercegovačka, Mitropolija dabrobosanska. [In Serbian]
- Prodić, S. (2020). *Retrofuturism of Croatian Orthodox Church*. Jagodina: Gambit. [In Serbian]
- Stojanović, A. & Lompar R. (2019). The engagement of the Independent State of Croatia on the international recognition of the Croatian Orthodox Church 1942-1944. *Tokovi istorije*, vol II, 35-58. doi: <https://doi.org/10.31212/tokovi.2019.2.sto.35-58>. [In Serbian]
- The secret documents of the relations between Vatican and Ustasha "ISC" (1952)*. Zagreb: Društvo novinara Hrvatske. [In Croatian]
-

Slobodan Đ. Prodić

Faculty of European Legal and Political Studies
Belgrade (Serbia)

“Croatian Orthodox Church”: from Idea to Realisation

Summary

The “Croatian Orthodox Church” was a religious institution whose founding was a completely political project of the Independent State of Croatia. After eliminating the Serbian Orthodox Church from the areas controlled by Ustasha regime and crimes committed against the civilians of Serbian origin and of Orthodox religion by that regime, under the huge pressure of Germany, Ante Pavelić accepted the already existing idea of forming the “Croatian Orthodox Church”. This religious organisation had the identical form as all other Orthodox churches. However, the main difference between this and other Orthodox churches was that this religious organisation was not recognised in any, primarily ecclesiastical-canonical way, by any other autocephalous churches. It was exactly because of this that the “Croatian Orthodox Church” represented a classic example of para-synagogue. As such, it is an interesting topic for researches, especially if we keep in mind current happenings on the geopolitical scene and modern attempts of founding new churches and destroying the unity and harmony among autocephalous Orthodox churches.

Keywords: “Croatian Orthodox Church”, Independent State of Croatia, World War Two



Слободан М. Мрђић^[1]

Завод за проучавање културног развитака
Београд (Србија)

УДК 316.74:364.628-053.6(497.11)"2005/2019"
379.8-053.6(497.11)"2005/2019"
304.442(497.11)

Оригинални научни рад

Примљен: 11.11.2023.

Прихваћен: 22.12.2023.

doi: 10.5937/napredak4-47658

Културна интересовања у Србији: поглед у будућност

Сажетак: Културна интересовања представљају један од важних аспеката културне партиципације. Досадашња истраживања овог аспекта културне партиципације показују да су најомиљеније активности грађана Србије у слободно време углавном везане за приватну сферу живота у домену дружења и рекреације, док су активности везане за јавну или приватну културну потрошњу релативно мало присутне у структури активности у слободно време. Стога, могло би се констатовати да се развој културних интересовања одвија веома споро, ако се о неком конзистентном развоју уопште може и говорити. Такође, упоредна анализа показује трендове који су тако стабилни да се у наредном периоду не могу очекивати значајније промене у домену културних интересовања грађана Србије. Међутим, почетком и током пандемије дошло је до значајних промена у делу културне партиципације, културној потрошњи, која се пребацила у електронску форму, где су институције културе почеле да нуде дигиталне садржаје на интернету. Оваква дигитална трансформација културне понуде кроз стварање дигиталних културних производа и дигитализацију културних садржаја могла би да има значајан утицај и на развој културних интересовања. Дигитална трансформација пружила је могућности за већу доступност културних производа појединцима који су раније имали препреке да учествују у културном животу, било да је реч о недостатку интересовања, удаљености, трошковима, било о физичким ограничењима, јер се појавила могућност да културним догађајима приступе преко интернета.

Кључне речи: културна интересовања, културна партиципација, слободно време, пандемија ковида 19, дигитални културни садржаји, дигитална трансформација, културне праксе

Увод

Термин *културна партиципација* обухвата активности културне продукције (бављење уметношћу) и два типа културне потрошње, јавну

културну потрошњу која се одвија кроз посете институцијама културе и догађајима и приватну културну потрошњу као што је рецепција садржаја из културе код куће (Mrđić & Milankov, 2022, str. 15). Међутим, овде треба нагласити да

[1] slobm7o@gmail.com

се почетком и током пандемије која је погодила цео свет, културна потрошња „преселила“ на интернет у дигиталним форматима (UNESCO, 2020), па је део дотадашње јавне потрошње постао доступан и код куће и „прешао“ у домен приватне културне потрошње. Да ли је реч о привременом преласку или неповратном тренду показате нова истраживања културне партиципације. Од резултата наредних истраживања зависиће и евентуалне промене у дефиницијама ових појмова и њиховој истраживачкој операционализацији.

74 |

У класичном смислу, према Моронеу (Morrone, 2006), појам културне партиципације везује се за културне праксе људи, а обухвата *culture d'appartement* (гледање телевизије, слушање радија, читање и др.), *culture de sortie* (одлазак у биоскоп, позориште, посећивање концерата, посете музејима, посете споменицима културе и археолошким налазиштима и др.) и *culture identitaire* (аматерске изведбе, културна удружења, популарна култура и др.)

Термин *културна интересовања* се у савременој социологији данас много чешће користи него термин *културне потребе*^[2]. Термин „културна интересовања“ у складу је са савременим постмодерним теоријама, које истичу нестабилност интересовања и идентитета који се кроз њих израђују.

Класично посматрано, велики број аутора сматра да су интересовања резултат повезаности између појединца и одређеног садржаја или објекта интересовања и да је основни потенцијал за испољавање интересовања појединац, али да структуру, правце и развој интересовања усмеравају садржај и друштвено окружење (Hidi & Ann Renninger, 2006; Sansone & Smith, 2000).

За садржај овог појма битно је нагласити да је он мотивационо својство, да је диспозиција, да је вредносно обојен, да је афективно стање (позитивна емоција), трајан позитиван став, социјално прихватљива активност, али и селективна оријентација. Сасвим је сигурно да ниједно одређење овог појма не може да обухвати све ове одредбе, али треба нагласити да операционално одређење појма подразумева наглашавање битних особина истраживања у којем се примењује, па би његово одређење за потребе ове анализе било усмерено на то да су културна интересовања облик вредности које карактерише заокупљеност свести омиљеним садржајима и/или бављење неком делатношћу којој појединац придаје неку вредност.

Такође, појам који је у уској вези са културним интересовањима јесте и појам *слободної времени*. Током седамдесетих година у социологији је доминирала теза о *leisure society* (Dumazedier, 1967), о друштву које у све већој мери постаје

[2] Културне потребе су саставни део мотивационе структуре личности и представљају циљеве који се задовољавају симболичком комуникацијом. Упркос релативно општем одређењу, овај термин се у савременој социологији сматра релативно застарелим. Један од најважнијих разлога је његова употреба у социјалистичкој истраживачкој пракси. Међутим, у сазнајно теоријском смислу могуће је и задржати овај појам, првенствено зато што су досадашњи резултати емпиријских истраживања у Србији, који ће бити представљени у овом тексту, показали да су културна интересовања релативно стабилна, и да попримају карактеристике потреба, као и да су друштвено обликована, тј. да се њихове варијације крећу унутар јасно омеђених граница.

концентрисано на слободно време. Осамдесетих година главне расправе су се водиле о питањима повећања значаја слободног времена, односно промени дужине времена посвећеног раду и доколице. Расправе су се водиле и о томе у којој је мери доколица компатибилна са капитализмом (Veal, 2012). С обзиром на то да је индустријализација довела до одвајања области рада и слободног времена, доколица почиње да подразумева оно што остане након рада. Међутим, таква доколица може да има и део времена који се користи за обављање неких послова који нису везани за рад, али нису слободно време, који се некада одређивао као *полуслободно време*. Однос сфере рада и слободног времена у модерним западним друштвима није ишао у правцу приближавања коришћења слободног времена и образаца стилова живота друштвених слојева, већ је доводио и до нових друштвених раслојавања (Stanojević, 2012, str. 148). Како наглашава Ројек, у процесу друштвених промена обележених глобализацијом, дерегулацијом и приватизацијом настају добитници и губитници, који имају различите нивое прихода, моћи и, сходно томе, различите обрасце доколице (Rojek, 2004, str. 57), али и релативно различите стилове живота. С друге стране, осим значаја које слободно време има за обнављање радне снаге, код младих ово време представља и значајан оквир за изградњу идентитета (Ilišin, Radin, 2007, str. 180). Преко социјалних мрежа којима приступају, различитих облика комуникације, комбинација различитих искустава, млади имају прилике да (ре)конструишу свој идентитет. Међутим, логично је да немају све активности подједнаку важност за развијање личних особина, социјалних и културних компетенција. Вероватније је да

активности које су циљно усмерене, структуриране и фокусиране, као и оне које подразумевају стварање и/или конзумацију (пот)културних садржаја могу имати већи значај за младе него оне које су у домену забаве или пасивног одмора.

Досадашња истраживања из области културне партиципације и интересовања издвојила су неке од најважнијих фактора који имају одређен утицај на структуру и развој културних интересовања. Као један од важнијих издваја се фактор породичног окружења и васпитања деце, који у својој основи има тезу да деца стварају културна интересовања учећи од родитеља, па, примера ради, за дете које одраста у породици која цени уметност и музику вероватније је да ће развити интересовање за те области (Hek & Kraaykamp, 2015). Такође, и сам процес образовања може значајно да утиче на структуру и развој културних интересовања, јер ако у процесу образовања појединац добија информације и искуства из области културног стваралаштва, постоји већа шанса да развије одређен ниво интересовања за културну партиципацију (Nagel *et al.*, 2022). Један од значајнијих фактора у ери дигиталних медија могу бити и друштвене мреже, дигитални медији уопште, лична искуства и особине личности (Kraaykamp & van Eijck, 2005), као и социоекономски статус (Bourdieu, 1984), когнитивне способности (Gauvain, Beebe, & Zhao, 2011) и културне вредности (Taras, Kirkman & Steel, 2010).

Важно је напоменути да сви ови фактори међусобно делују на сложене начине и утичу на развој културних интересовања. Примера ради, код особе с високим социоекономским статусом и високим нивоом образовања постоји већа вероватноћа да ће развити шири спектар

културних интересовања, али ова два фактора нису међусобно искључива. С друге стране, особа с нижим социоекономским статусом и нижим нивоом образовања, такође, може развити шири спектар културних интересовања ако има приступ културним ресурсима.

На крају, треба нагласити да је развој културних интересовања сложен процес на који утиче низ фактора са међусобном корелацијом различитог интензитета и смера. Међутим, разумевање ових фактора, може помоћи да се боље разуме како се културна интересовања обликују, мењају и развијају.

Методe

У анализи је коришћена оперативна метода прикупљања података – квалитативно-квантитативна анализа са секундарном анализом података из међусобно методолошки упоредивих емпиријских истраживања.

Примена комбинованог истраживачког плана и квалитативне компаративне анализе података омогућила је интеграцију квалитативних и квантитативних података, што је било веома значајно услед релативно малог броја доступних

истраживања која се односе на културну партиципацију и културна интересовања.

У основи, коришћен је конвергентни паралелни дизајн мешовитих метода, где су истовремено прикупљени квалитативни и квантитативни подаци анализом садржаја доступних истраживања, па су подаци за свако истраживање анализирани одвојено да би се касније упоредном анализом дошло до општијих закључака.

Резултати

У оквиру секундарне анализе биће упоредно анализирани резултати истраживања културних интересовања грађана Србије из 2007. године (Cvetičanin, 2007), 2011. године (Cvetičanin & Milankov, 2011), 2017. године (Орачић & Subašić, 2017) и 2019. године (Mrđa & Milankov, 2022).^[3]

Карактеристике узорака истраживања које ћемо користити у секундарној анализи у великој мери се упоредиви, тако да се упоредна анализа могла извршити без претходних корекција података било ког одабраног истраживања.^[4]

У свим истраживањима културна интересовања су опреационализована тако што је од испитаника тражено да оцене у којој мери воле

[3] Овде треба скренути пажњу на то да су у набрајању истраживања и референци коришћени датуми (године) када су истраживања публикована, без обзира на то када су извршена теренска истраживања. С друге стране, у графичким приказима биће коришћени датуми (године) када су подаци прикупљени на терену, ради будућих упоредних анализа.

[4] Истраживање из 2007. године рађено је стратификованим четворостепеним случајним узорком величине 1.500 испитаника (Србија), употребом стандардизованог упитника. Такође, у истраживању из 2011. године употребљен је стратификовани четворостепени случајни узорак величине 1.600 испитаника, уз коришћење стандардизованог упитника. У истраживању из 2017. године употребљен је стратификовани четворостепени случајни узорак величине 1.600 испитаника, уз коришћење стандардизованог упитника, док је у истраживању из 2019. године употребљен стратификовани вишестепени случајни узорак величине 1.600 испитаника, такође са стандардизованим упитником.

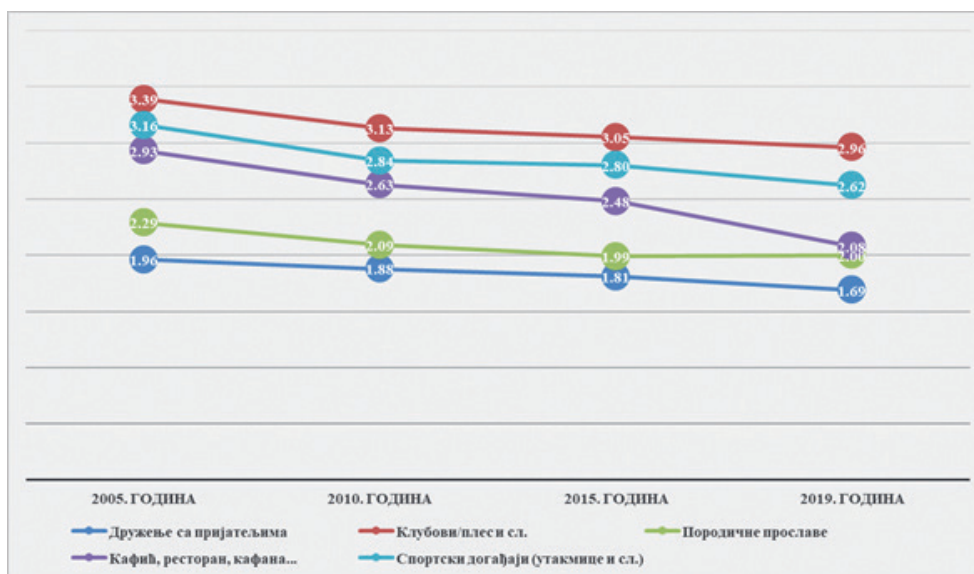
да обављају сваку од понуђених активности у слободно време. Дакле, питање није било шта испитаници стварно раде у слободно време, већ шта воле да раде у слободно време, односно које активности их највише интересују, чак и ако се тренутно из неког разлога не баве тим активностима. Испитаницима је понуђен списак активности, а они су за сваку активност износили свој став у распону од 1 – веома волим до 5 – уопште не волим, што практично значи да што је резултат ближи броју 1, том активношћу више воле да се баве у слободно време, а што је просек ближи броју 5, том активношћу се не баве или не воле да се баве у слободно време.

Због великог броја података, графичке приказе културних интересовања грађана Србије

од 2005. до 2019. године представимо групирањем сродних активности у пет група активности: дружење (забава), спорт (рекреација), јавна културна потрошња, приватна културна потрошња и информационо-комуникационе технологије.

Резултати показују да грађани Србије у групи активности везаној за дружење и забаву, највише воле да проводе слободно време дружећи се с пријатељима јер је то најзаступљенији начин провођења слободног времена у периоду од 2005. до 2019. године (графикон 1). Затим следе, породичне прославе и слична породична окупљања, изласци у кафић, ресторан, кафану и одласци на утакмице и друге спортске догађаје.

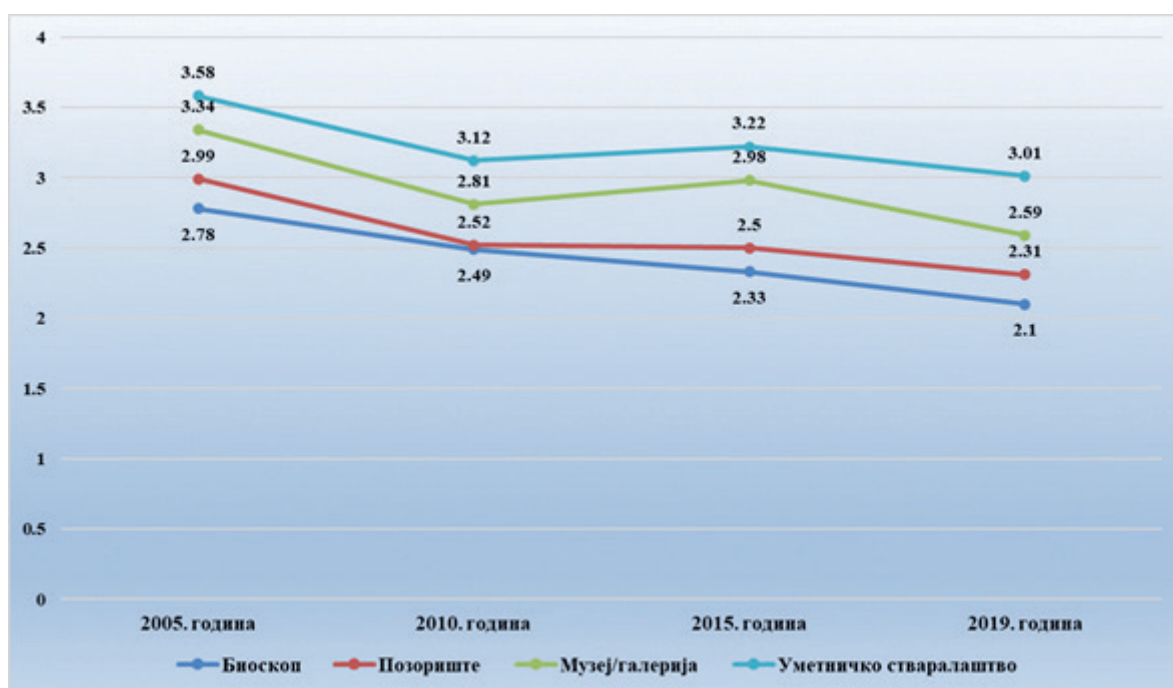
Графикон 1. Начини провођења слободног времена у групи активности дружење (забава)



У групи активности повезаних с јавном културном потрошњом, грађани Србије најчешће би изабрали одлазак у биоскоп и позориште, с тим да се уочава тренд пада овог начина провођења слободног (графикон 2.). Знатно мање

су заинтересовани за музеје и галерије, док су убедљиво најмање заинтересовани да своје слободно време проведу на креативан начин уз неку врсту стваралаштва или хобија.

Графикон 2. Начини провођења слободног времена у групи активности јавне културне потрошње

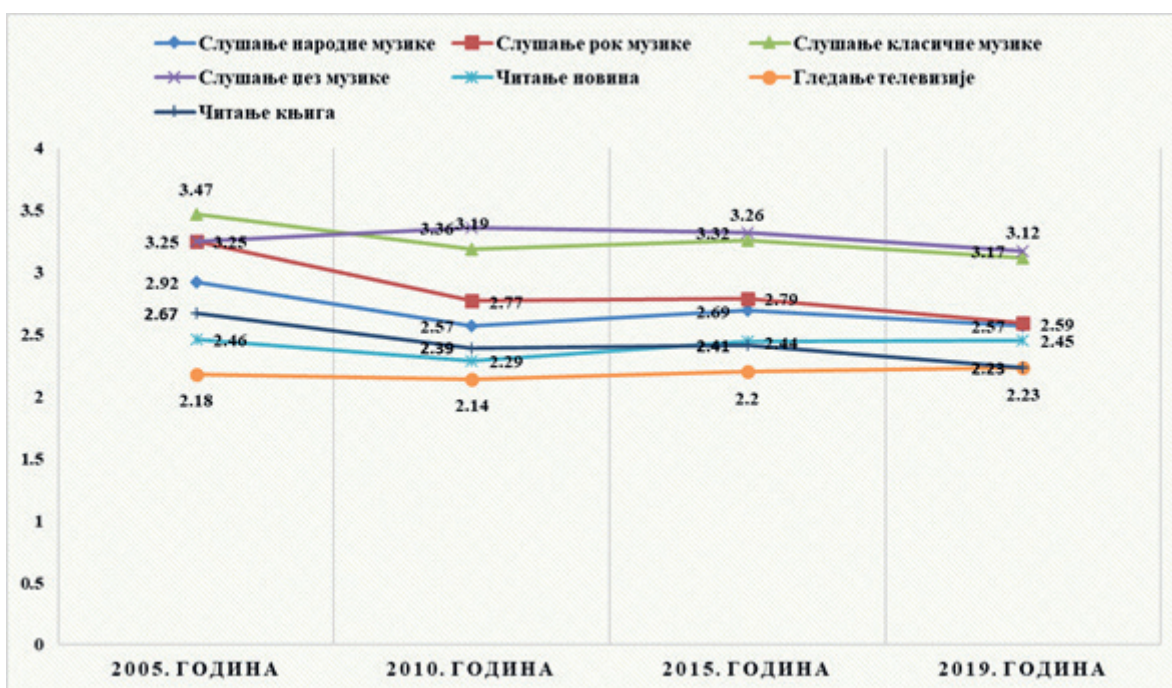


Извор: Mrđa & Milankov, 2022: 198, табела 32.

Као што се види на графикаону 3, највише активности у слободно време повезано је са активностима и интересовањима која се сврставају

у област приватне културне потрошње, која је повезана са активностима које се обављају код куће или у кућном окружењу.

Графикон 3. Начини провођења слободног времена у групи активности приватне културне потрошње

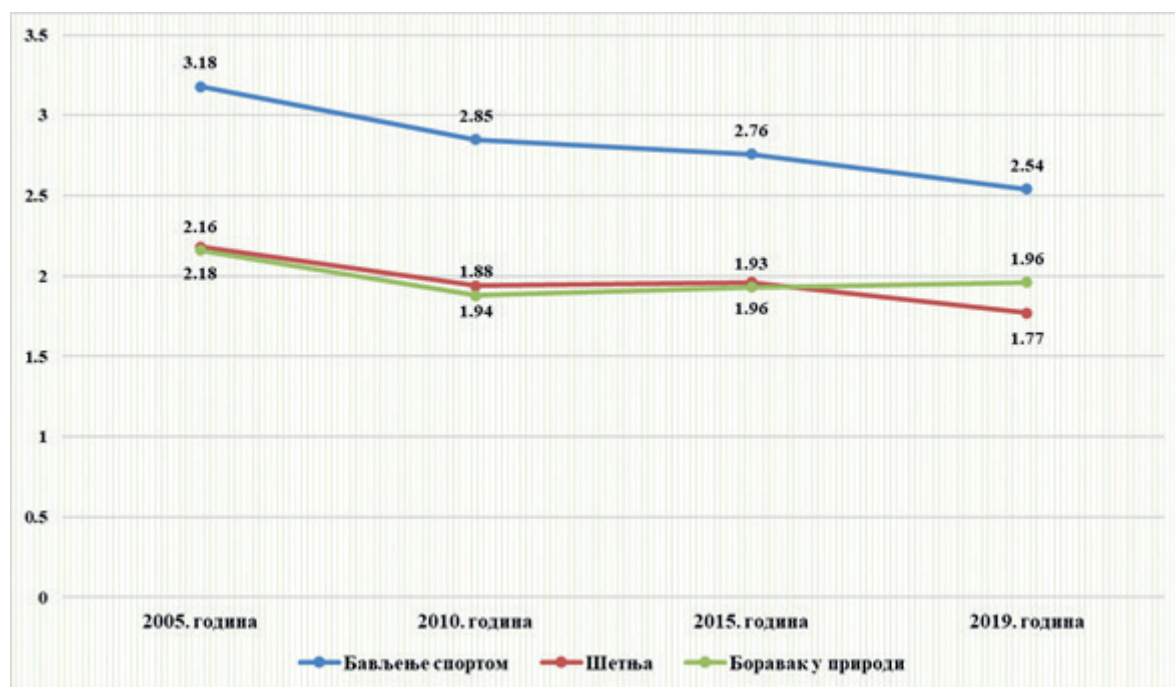


Извор: Mrđa & Milankov, 2022: 198, табела 32.

Највеће интересовање у домену активности из приватне културне потрошње грађани Србије показују за праћење ТВ програма и читање дневне штампе, где је тренд прилично стабилан. Просечно су заинтересовани за читање књига и слушање народне музике. Најмање су заинтересовани за рок, џез и класичну музику.

Код активности у слободном времену везаних за спорт и рекреацију највеће интересовање је за шетњу и боравак у природи са стабилним трендом повећања интересовања за овај начин провођења слободног времена (графикон 4.).

Графикон 4. Начини провођења слободног времена у групи спортских активности и рекреације



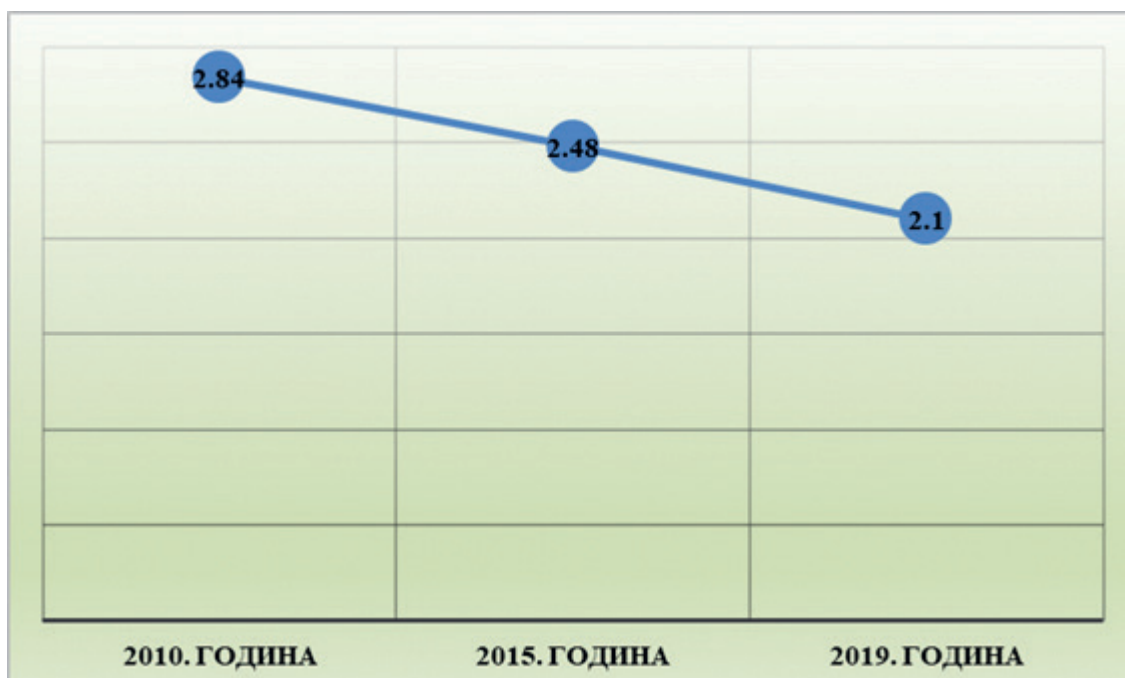
Извор: Mrđa & Milankov, 2022: 198, табела 32.

С друге стране, у 2005. години било је мање интересовање за бављење спортом, да би се у наредним годинама тренд значајније поправио, али још није достигао ниво шетње и боравка у природи као начина за релативно активно провођење слободног времена.

Што се тиче начина провођења слободног времена у активностима које смо сврстали у групу информационо-комуникационих технологија, треба напоменути да су се активности гледања

филмова, друштвене мреже, обилазак споменика и археолошких локалитета, читање е-новина и читање е-књига налазиле само у истраживању из 2019. године, па податке о овим активностима нисмо могли упоредити с ранијим истраживањима. Један од начина за провођење слободног времена који смо назвали претраживање интернета који је веома широк и обухвата веома широк спектар активности, показао је значајан тренд повећања у 2019. години у односу на 2010. годину (графикон 5.).

Графикон 5. Претраживање интернета као начин провођења слободног времена

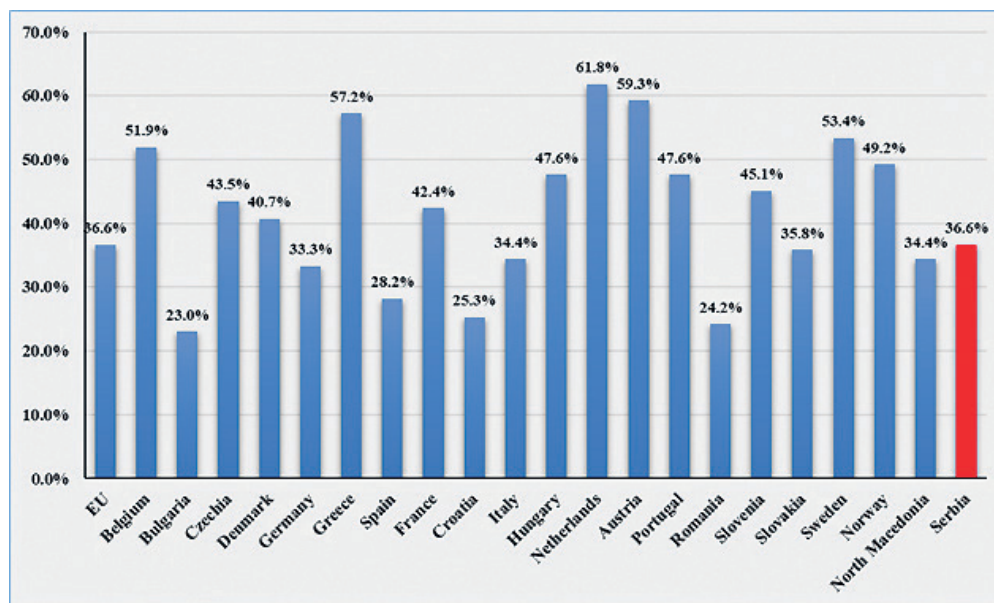


У складу са класичним социолошким приступом, посматрајући социодемографске варијабле у односу на омиљене начине провођења слободног времена, нису утврђене статистички значајне разлике у односу на пол испитаника, с тим да жене више проводе слободно време у активностима везаним за јавну културну потрошњу (Mrđa & Milankov, 2022, str. 39). Што се тиче старосне структуре, најмлађе старосне групе (15–30 година) имају најразноврснија интересовања, где се поред дружења, појављују и начини провођења слободног времена коришћењем информационо-комуникационих технологија. Код радно активне старосне групе (31–45 година), у слободно време доминирају

активности везане за дружење, спорт и рекреацију, али и један начин који спада у културну партиципацију у ужем смислу, а то је одлазак у биоскоп, док група од 46 до 65 година чешће од других гледа телевизију и чита новине. Најстарија група, преко 65 година, најчешће проводи слободно време уз телевизор и дружење, породичне прославе и шетњу (Mrđa & Milankov, 2022, str. 43). Као што је било и очекивано, резултати су показали да постоји статистички значајна корелација између образовања и културних интересовања у смеру да виши образовни ниво поседује развијенија културна интересовања, посебно у делу интересовања које се односе на јавну културну потрошњу.

82 |

Графикон 6. Процент оних који не учествују у културном животу (Live performances) због недостатака интересовања (2015)



Source: Eurostat, 2015, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/bookmark/f79b6e2b-c846-4d76-a4ae-6f9c7c1ea074?lang=en>

Да су културна интересовања веома значајан фактор који има високу корелацију с културном партиципацијом показују и резултати добијени одговорима на питање о најважнијим разлозима за неучествовање у културној партиципацији. У истраживању из 2019. године (Mrđa & Milankov, 2022), резултати на нивоу целог узорка показали су да су доминантно најважнији разлози због којих се не посећују догађаји из области културе недостатак времена и недостатак интересовања (Mrđa & Milankov, 2022, str. 188, табела 31).

Потврду ових података налазимо и у подацима из истраживања Еуростата из 2015. године (Eurostat, 2015) представљеним на графикону 6.

Процент оних који не учествују у културној партиципацији (не учествују у културном животу или нису посетили неку институцију културе) због недостатка интересовања у Србији 2015. године износио је 36,6%, што је просек и у земљама Европске уније.

Међутим, треба нагласити да су ови подаци прикупљени пре избијања пандемије, која је почела 2020. године и значајно утицала на сва друштва која су донела мере за успоравање ширења вируса. Најчешће су коришћене различите врсте редуковања личних контаката, ограничавањем кретања, боравка више особа у истом простору и слично. За институције културе то је значило прекид продукције, јер је већина институција културе била затворена или је радила са знатно ограниченим капацитетима. Да би се прилагодиле новој стварности, институције културе брзо су се окренуле дигиталним платформама да би наставили да ангажују публику. Током пандемије виртуелни формати и дигитална искуства постали су примарни начин

културне партиципације (UNESCO, 2020). Институције културе су почеле да нуде виртуелне формате својих програма и дигиталне колекције, омогућавајући људима да приступе културном садржају из својих домова, што би могло да има значајан утицај на културна интересовања, јер више није било потребно да се физички присуствује неком догађају, већ је омогућено да то обави од куће. Овај промењени вид културне партиципације донео је различите изазове, али и отворио неке нове могућности. С једне стране, омогућена је шира доступност културних садржаја, који је доспевао до публике која можда није имала прилику или мотивацију да партиципира у културном животу. С друге стране, појавиле су се и нове могућности за уметничко изражавање и креативност у дигиталном окружењу. Тренутно, нема довољно података о томе да ли је, и на који начин, пандемија утицала на културна интересовања, али са великим степеном поузданости може се рећи да су културна интересовања и даље један од најважнијих фактора који утичу на ниво културне партиципације у сваком друштву.

Дискусија

Структура омиљених активности којима се грађани Србије баве у слободно време у последњих десетак година показује да су најпопуларније четири активности: дружење са пријатељима, боравак у природи, одлазак у шетњу и на породичне прославе. Ове четири активности у оквиру слободног времена грађана Србије имају константан тренд и високо су заступљене у последњој деценији. До значајније промене дошло

је тек код пете омиљене активности у 2019. години. Наиме, пета омиљена активност 2007. и 2011. године била је гледање телевизије, док је у истраживању из 2019. године пета активност излазак у кафић, ресторан или кафану. Наравно, овде се ништа суштински није променило јер није реч о начинима провођења слободног времена који се могу одредити као неки облик културне партиципације.

С друге стране, структура најмање заступљених активности у слободно време грађана Србије за последњих десет година показује да су најнепопуларније четири активности – слушање џез музике, класичне музике, одлазак у клуб, плесну дворану и бављење неком уметничком активношћу или хобијем. Пета најмање омиљена активност у 2007. години била је одлазак у музеј или галерију, а у 2011. години бављење спортом, док је у истраживању 2019. године пета најмање омиљена активност била одлазак на спортске догађаје.

Од активности које можемо сврстати у област културе у ужем смислу, у последњих десет година, највише је заинтересованих за читање књига као облик приватне културне потрошње, и посете биоскопу и позоришту као облике јавне културне потрошње. Најмање је заинтересованих за слушање џез и класичне музике, као и за одлазак у музеј или галерију.

Што се социодемографских варијабли тиче, у истраживању из 2007. године једине значајније разлике код омиљених активности у слободно време уочене су код образовних и професионалних група, посебно што се тиче активности које можемо сврстати у неки вид културне партиципације, најчешће у ужем смислу. Такође, трен-

дови показују да већина испитаника са нижим образовањем има негативан став према традиционалним симболичким формама уметности као што су позоришта и музеји, али и према активностима из домена, условно речено, популарне културе, као што су биоскоп, слушање рок и џез музике (Mrđa & Milankov, 2022).

Ситуација се не разликује много ни код професионалних група. Припадници класа пољопривредника и радника имају релативно негативан став према већини активности које спадају у домен културне партиципације, изузимајући слушање народне музике, док испитаници из класе стручњака испољавају позитивније ставове према елитним и популарним културним активностима у ужем смислу, а негативан став према слушању народне музике (Cvetičanin, 2007). Потврду ових повезаности налазимо и у истраживању позоришне публике у Србији (Mrđa, 2010), али и у истраживању публике београдских јесењих манифестација и фестивала (Jokić & Mrđa, 2014).

Као што су показали подаци из емпиријских истраживања, недостатак интересовања представља један од најважнијих разлога за смањену културну партиципацију, док аутор овог текста заступа тезу да су културна интересовања фактор с највећом корелацијом с културном партиципацијом. Логично следи да ако желимо да повећамо ниво културне партиципације грађана, морамо усмерити активности ка развијању или успостављању вредносног система, који ће својом структуром и особинама подстицати интересовања за област културе и уметности. Такође, ако узмемо у обзир и поједностављени MAO model (Motivation/Ability/Opportunity

Model), где културна партиципација зависи од три фактора: мотивације, способности и могућности људи да културно партиципирају (Mrđa & Milančkov, 2020, str. 185), у структури фактора *мотивације* налазе се и *културна интересовања* (културне потребе), док се у структури фактора *способности* налази *образовање*, а у структури фактора *могућности* (за културну партиципацију) *културна понуда* или *развијеност културне инфраструктуре*.

Међутим, иако нам нису доступни релевантни подаци о утицају пандемије на културна интересовања, можемо претпоставити да је под директним утицајем пандемије дошло до промене одређених трендова и начина културне партиципације, посебно културне потрошње, јер је коришћење интернета у сврху културне партиципације пре пандемије углавном било везано за „приватну културну потрошњу“, док

се може очекивати да се значајан део раније јавне културне потрошње „пресели“ у област „приватне културне потрошње“, јер су током пандемије садржаји раније резервисани за јавну културну потрошњу сада постали доступни много већем броју људи преко интернета. Једно од важних питања јесте да ли је, и на који начин, промењен начин културне партиципације утицао на културна интересовања. Делимично промењен начин културне партиципације током пандемије омогућио је знатно већем броју појединаца да културно партиципирају, што ће свакако утицати и на културна интересовања. Доступни подаци показују (UNESCO, 2020) да се публика, због затварања многих установа културе и догађаја током пандемије, усмерила ка дигиталним алтернативама, као што су *online streaming* сервиси, виртуелни музеји и друштвене мреже. Тако је у Великој Британији,



Виртуелни формати као један од примарних начина културне партиципације

Извор: www.pexels.com

интернет презентација Британског музеја 2020. године забележила повећање приступа од 400% (Department for Digital, Culture, Media & Sport & British Museum, 2021), а интернет презентација Метрополитен музеја уметности за 200% (The Metropolitan Museum of Art, 2022).

С друге стране, могло би се претпоставити да је мотивација један од значајнијих фактора за глобално смањење нивоа културне партиципације (уживо) након пандемије, и то посебно у домену културних интересовања схваћених као облик вредности које карактерише закупљеност свести омиљеним садржајима (осећање обузетости) и/или бављење неком делатношћу којој појединац придаје извесну вредност (Jokić & Mrđa, 2022, str. 1474).

Закључак

Омиљене активности у доколици грађана Србије најчешће се одвијају у приватном окружењу, за које није потребно издвајати значајна материјална средства. Активности из домена културне партиципације не спадају међу популарне активности у слободно време, а уметничко стваралаштво се налази међу три најнепопуларније активности. Узимајући у обзир и карактеристике преференција различитих друштвених група, може се закључити да културна интересовања грађана Србије најчешће структуришу ниво образовања и тип занимања. У последњих скоро 15 година омиљене активности грађана Србије у слободно време везане су искључиво за приватну сферу живота (дружење и рекреација). Активности културне партиципације у слободно

време нису значајније заступљене, а за неке од њих могло би се рећи да су непопуларне, као што су посете музејима, слушање класичне и џез музике и бављење уметношћу или културном продукцијом, али и неким хобијем. Нису забележене значајне разлике на нивоу преференција омиљених начина провођења слободног времена у односу на место становања и регион у којем појединци живе и раде.

Изнети подаци о културним интересовањима грађана Србије показују да се у погледу културних интересовања готово ништа није променило. Уколико у обзир узмемо и неке податке из истраживања пре 2000. године, можемо констатовати да се развој културних интересовања у Србији одвија веома споро, ако се о неком конзистентном развоју уопште може и говорити. Такође, упоредна анализа показује трендове који су тако стабилни да се у наредном периоду не могу очекивати значајније промене у домену културних интересовања грађана Србије.

Са избијањем пандемије 2020. године, дошло је до нагле промене у начину културне партиципације, која се из сала, концертних дворана и музејских и галеријских простора „преселила“ у виртуелно окружење и за релативно кратко време постала доступна знатно већем броју људи. Да ли ће овај промењени начин културне партиципације и својеврсна дигитална трансформација институција културе довести и до значајнијих промена и у домену културних интересовања, тешко је у овом тренутку претпоставити. Ако у обзир узмемо резултате компаративне анализе два национално репрезентативна истраживања у Енглеској (Feder, McAndrew, O'Brien & Taylor, 2023), која је показала да, кад

се културна потрошња као резултат пандемије пребацила „онлајн“, није било значајније трансформације друштвено стратификацијске основе културних пракси, под претпоставком да се ови налази могу применити на друштво Србије, онда би се могло закључити да до значајнијих промена у области културних интересовања у Србији у блиској будућности неће доћи.

Узимајући у обзир анализиране резултате истраживања и факторе који утичу на културна интересовања, могло би се констатовати да би мере за развијање и унапређење културних интересовања и стварање нове публике требало да обухвате активности усмерене на повезивање образовања и културе, адекватан модел културне политике, програме едукације и побољшање културне понуде у Србији, као и побољшање комуникације између институција културе и публике. Под претпоставком да се културна интересовања и навике развијају од најранијег детињства, у програме и курикулуме свих нивоа образовања треба интегрисати садржаје из области културе, прилагођене сваком узрасту на које се односе. Наравно, с друге стране, и институције културе треба да креирају програме са едукативним садржајем, такође прилагођене посебним узрастним групама. У склопу дела који се односи на стварање нове публике, посебну пажњу треба посветити новим начинима

комуникације младих и томе прилагодити медијске стратегије институција културе.

Што се тиче културне политике, чини се да би формулисање модела културне политике требало да узме у обзир интересовања људи на које се та политика односи, јер постоје различити нивои способности за културну партиципацију разних група у публици и посебно различите друштвено-економске и образовне могућности да се ове способности стекну. Стога, модел културне политике, који би на основу резултата истраживања културних интересовања могао да буде адекватан, у својој основи има пружање могућности образовања припадницима свих друштвених слојева, чиме би им се омогућило усвајање неопходних знања и вештина за разумевање симболичких форми уметности. С обзиром на то да су за формулисање оваквог модела културне политике потребни системски и структурални предуслови, очигледно је да би то био дугорочан процес, чији би резултати били видљиви тек након дужег периода, али би они били структурално одрживи и вероватно би довели до системских промена у сектору културе. С друге стране, у некој врсти прелазног периода, треба подржавати стварање уметничких садржаја који задовољавају интересовања постојећих публика или оног дела који има нешто развијенија културна интересовања.

References/Литература

- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Cvetičanin, P. (2007). *Cultural needs, habits and taste of the citizens of Serbia and Macedonia*. Niš: OGI. [In Serbian]
- Cvetičanin, P., Milankov, M. (2011). *Cultural practices of citizens of Serbia*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. [In Serbian]
- Department for Digital, Culture, Media & Sport & British Museum. (2021). *The British Museum Annual Report and Accounts 2020-2021*. Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/the-british-museum-annual-report-and-accounts-2020-to-2021>
- Dumazedier, J. (1967). *Toward a Society of Leisure*. New York: Free Press.
- Eurostat. (2015). *Reasons of non-participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type*. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/bookmark/f79b6e2b-c846-4d76-a4ae-6f9c7c1ea074?lang=en>
- Feder, T., McAndrew, S., O'Brien, D. & Taylor, M. (2023). Cultural consumption and Covid-19: evidence from the Taking Part and COVID-19 Cultural Participation Monitor surveys. *Leisure Studies*, XLII (1), 38-55. Doi: 10.1080/02614367.2022.2088831
- Gauvain, M., Beebe, H., & Zhao, S. (2011). Applying the cultural approach to cognitive development. *Journal of Cognition and Development*, XII (2): 121-133. Doi: <https://doi.org/10.1080/15248372.2011.563481>
- Hek, M., Kraaykamp, G. (2015). How do parents affect cultural participation of their children? Testing hypotheses on the importance of parental example and active parental guidance. *Poetics*, Vol. LII, 124-138. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2015.06.001>
- Hidi, S., Ann Renninger, K. (2006). The Four-Phase Model of Interest Development. *Educational Psychologist*, XLI (2), 111-127. Doi: https://doi.org/10.1207/s15326985ep4102_4
- Ilišin, V., Radin, F. (eds.). (2007). *Youth: problem or resource*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja. [In Croatian]
- Jokić, B. R. & Mrđa, S. M. (2022). Contribution of cultural interests to subjective well-being of youth in Serbia. *Sociološki pregleđ*, LVI (4), 1472-1499. Doi: <https://doi.org/10.5937/socpreg56-39749>
- Jokić, B., Mrđa, S., (2014). *Visitors to autumn events and festivals in Belgrade*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. [In Serbian]
- Kraaykamp, G., Van Eijck, K. (2005). Personality, media preferences, and cultural participation. *Personality and Individual Differences*, XXXVIII (7), 1675-1688. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.11.002>
- Morrone, A. (2006). *Guidelines for Measuring Cultural Participation*. Montreal: UNESCO Institute for Statistics. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217143.locale=en>
- Mrđa, S. (2010). *Theater Public in Serbia*. Beograd: Center for Study in Cultural Development. Available at: https://zaprokul.org.rs/wp-content/uploads/2010/10/Theater_Public_in_Serbia.pdf

- Mrđa, S., Milankov, M. (2022). *Cultural participation of Serbian citizens, 2nd edition*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. [In Serbian]
- Nagel, I., Ganzeboom, H., Haanstra, F., Oud, W. (2022). Effects of Art Education in Secondary Schools on Cultural Participation in Later Life. *Journal of Art & Design Education*, XVI (3), 325-331. Doi: <https://doi.org/10.1111/1468-5949.00093>
- Opačić, B, Subašić, B. (2017). *Cultural needs and habits of Serbian citizens*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. [In Serbian]
- Rojek, C. (2004). Postmodern work and leisure. In: J. T. Haworth and A. J. Veal (eds). *Work and Leisure* (51-66). London: Routledge.
- Sansone, C., & Smith, J. L. (2000). Interest and self-regulation: The relation between having to and wanting to. In: C. Sansone & J. M. Harackiewicz (eds.), *Intrinsic and extrinsic motivation: The search for optimal motivation and performance* (341-372). Academic Press.
- Stanojević, D. (2012). Free time of young people. In: S. Tomanović (ed.). *Young people - our present: research of social biographies of young people in Serbia* (146-166). Beograd: Čigoja štampa & Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. [In Serbian]
- Taras, V., Kirkman, B. L., & Steel, P. (2010). Examining the impact of Culture's consequences: A three-decade, multilevel, meta-analytic review of Hofstede's cultural value dimensions. *Journal of Applied Psychology*, XCV (3), 405-439. Doi: <https://doi.org/10.1037/a0018938>
- The Metropolitan Museum of Art. (2022). *Annual Report for the Year 2021-2022*. Available at: <https://www.metmuseum.org/about-the-met/policies-and-documents/annual-reports>
- UNESCO. (2020). Socio-economic impact assessment of Covid-19 to cultural and creative sectors in Serbia. Venice; UNESCO. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374798.locale=en>
- Veal, A.J. (2012). The Leisure Society II: the era of critique 1980-2011. *World Leisure Journal*, LIV (2), 99-140. Doi: <https://doi.org/10.1080/04419057.2012.678505>

Slobodan M. Mrđa^[5]

Institute for Cultural Development Research
Belgrade (Serbia)

Cultural interests in Serbia: a look into the future

Summary

90 | Cultural interests represent one of the important aspects of cultural participation. Previous research into this aspect of cultural participation shows that the most favourite activities of Serbian citizens in their free time are mostly related to the private sphere of life in the domain of socializing and recreation, while activities related to public or private cultural consumption are relatively little present in the structure of free time activities. Therefore, it could be stated that the development of cultural interests takes place very slowly, if one can speak of any consistent development at all. In addition, the comparative analysis shows trends that are so stable that no significant changes can be expected in the domain of cultural interests of Serbian citizens in the coming period. However, at the beginning and during the pandemic, there were significant changes in the part of cultural participation, cultural consumption, which shifted to an electronic form, where cultural institutions began to offer digital content on the Internet. Such digital transformation of the cultural offer through the creation of digital cultural products and the digitization of cultural contents could have a significant impact on the development of cultural interests. The digital transformation has provided opportunities for greater accessibility of cultural products to individuals who previously had barriers to participating in cultural life, be it lack interest, distance, costs or physical limitations, as they can now access cultural events via the Internet.

Keywords: cultural interests, cultural participation, free time, Pandemic COVID-19, digital cultural contents, digital transformation, cultural practices

[5] slobm70@gmail.com

Осврт | Opinion review



Зоран М. Стефановић^[1]

Српски научни центар
Београд (Србија)

УДК 355.093.5:929 Милановић Ј.(049.32)

327.84/.88(497.1)"19"(049.32)

355.40(497.1)"19"(049.32)

355.48(497.1)"19"(049.32)

Осврт

Примљен: 19.12.2023.

Прихваћен: 21.12.2023.

doi: 10.5937/napredak4-48320

Између јуначког културног модела и могуће обавештајне доктрине

Поводом књиге: Каран, Љубан; Кајтез, Илија (2023): *Јован Милановић:
Највећи српски обавештајац*. Београд: „Филип Вишњић“.

Сажетак: Распад безбедносног апарата СФР Југославије, идеолошки репресивног и антинационалног, створио је у Србији и српским земљама 1990-их систем усмерен ка обнови српске државности. Чланак, на основу јавног извора, нове монографије Карана и Кајтеза, анализира деловање Јована Милановића, српског обавештајца у седишту НАТО-а, Бриселу, које је у рату заштитило Републику Српску и СР Југославију. Проучавањем личних особина закључује се да је срж српске стратешке културе примарно везана за српске културне кодове и етос, а не само за подразумеване безбедносне, војне и геополитичке аспекте.

Кључне речи: српска стратешка култура, српски етос, Однос НАТО-Срби, Југословенски ратови 1990-их, Јован Милановић

Српски генерал Јован Милановић своје место у историји исклесаво је обавештајним радом у седишту Северноатлантског пакта у Бриселу, чиме је 1995. спасао Републику Српску, а 1998. успео да за пола године одложи напад НАТО пакта на СР Југославију и тиме да времена за припрему одбране.

Ови подвизи сада су преточени у особену књигу, која је привукла пажњу како шире српске јавности, тако и доносилаца одлука и страних

амбасада. У тој пажњи има сваковрсне логике, а најмања је чињеница да су шпијунске акције увек привлачне публици, нарочито захваљујући популарној култури.

Знатижеља за тајни и обавештајни рад крије, наиме, оправдани и легитимни егзистенцијални страх грађана и сународника. Милиони Срба и грађана српских земаља погинули су у новијој историји као последица садејства отргнутих или отуђених делова националних служби

[1] zstefanovic@rastko.net

с превратничким деловањем страних служби. Српска историја и будућност тиме непосредно зависе од тајних служби и чинилаца који их заиста контролишу. То се видело у сваком поједином случају последњих два столећа, када се превратнички тајни апарат регицид оправдавао тираницидом, или нагли преврати националним интересима. У читавом 20. веку је тајни и субверзивни страни фактор имао на Србе кључни утицај, као, рецимо, задесно садејство Велике Британије, Совјетског Савеза и Сједињених Америчких Држава, што је заједно довело до пада Југославије под револуционарни Титов режим. Тај несрпски и антисрпски режим увео је своје тајне службе (песницу режима) у законски систем тек четврт века након њиховог оснивања, након Брионског пленума, што га није спречило да до краја постојања Југославије развија једну компоненту тих служби која је била, иронично, антидржавна.

Но, постоји и друга страна, она успешнија и величанствена. Само данашње постојање Србије, Црне Горе и Републике Српске показује да се српски и сродни безбедносни апарат – у јавној, државној, дипломатској и војној безбедности – отргао на прелазу осамдесетих година у деведесете године од јањичарског генома СФРЈ и да се определио за васкрс српске државности и идентитета, за сопствене претке и потомке. Ту, сада већ историјску, чињеницу могли смо уживо и потпуно јавно да гледамо преко српских војних дејстава деведесетих. Књига о Јовану Милановићу, као постјугословенска прича о Србима, доказ је поменуте успешности повраћаја суверености и анализира тајну акцију највише

историјске важности, сведочећи о храбрости, идеализму и моћи појединца да унеколико усмери историју.

Књигу су писала два угледна аутора, оба својевремено високи српски официри, учесници крупних историјских токова и дешавања – Љубан Каран (р. 1953) и проф. др Илија Кајтез (р. 1961). Каран, ваздухопловни потпуковник у пензији, књижевник, обавештајно-безбедносни аналитичар и коментатор, и сам је, попут Милановића, човек филмске судбине, утицајни тумач комплексних проблема у магазину *Печайи* и на телевизијама. Аутор је значајних документарних књига о безбедносним темама (Каран 2006, 2016) од којих је једна добила романирану форму (2020). Каранова стручност је била очекивана у овој теми. Но, за нашу културу значајна је и успешна иновација његов тандем с Кајтезом, бившим начелником катедре друштвених наука Војне академије у Београду, пензионисаним у чину пуковника. Осим због угледа који је стекао захваљујући деценијском професорском раду са српским војним кадетима на предметима филозофије, етике и социологије, Илија Кајтез је значајан и на међународном нивоу због монографија у којима развија своје виђење војне социологије, иренологије и полемологије (Кајтез 2009; 2012; 2019) и као тумач средстава информисања, књижевник, уредник електронске библиотеке „Философија рата и мира“ на Пројекту Растко; но, он је тек одскора почео да филозофски и социолошки тумачи обавештајни рад (предговор за Ваухник, 2019). И рецензенти ове књиге припадају елити српског друштва: академик Љубодраг Димић; проф. др Бранко Крга, генерал-пуковник

у пензији; Живорад Јовановић, бивши министар иностраних послова СРЈ; проф. др Радован Радновић, генерал-потпуковник у пензији, и проф. др Милан Мијалковски, пуковник у пензији.

Оволика концентрација елите, али и интересовање јавности указују на то да је неопходно разумети универзалне поуке овог необичног случаја. Не сумњамо да ће стручњаци за безбедносна, војна и геополитичка питања темељно претрести ову књигу у складу са својим компетенцијама, а ми бисмо прелиминарно културолошки проценили да ли постоје универзалне димензије ове приповести и да ли оне из стратешке културе и геополитике, у ствари, говоре у кодовима српске националне културе, (ауто)наратива, етоса и идеје што је већ познато у науци као српска *differentia specifica*. И да ли су ови кодови можда употребљиви као будући модел стратешке културе.

*

Књига је, након „Увода“, устројена у осам поглавља. Прва четири дају методолошки и концептуални оквир: „Значај и тајне обавештајног рада“; „Славна српска национална и војна историја“; „Обавештајни рад и обавештајно обезбеђење у модерном ратовању“ и „Улога традиције и образовања у изградњи врсног војног обавештајца“. Значење овог методског темеља видећемо у закључку нашег прегледа.

Пето поглавље прелази на ужу тему „Како је Јован Милановић немогућу мисију претворио у величанствену обавештајну операцију“ са неколико значајнијих одељака (Јован Милановић у Бриселу – пут у славу; Обавештајна мрежа

„Олимпик“; Успеси обавештајне мреже „Олимпик“; Лажна албанска „промоморија“).

Шесто поглавље „Пјер Бинел – једна од највећих глобалних обавештајних афера“ доноси више узбудљивих одељака под насловима: Покушај замене генерала Милановића у Бриселу; Дочепати се плана агресије НАТО пакта на СРЈ по цену живота; Обавештајна афера „Бинел“ пољуљала је јединство и самопоуздање НАТО пакта и одгодила агресију на СР Југославију; Обавештајна афера „Бинел“ – добре стране; Мајор Бинел је све признао; Бинел постаје светски познат – обавештајна мрежа „Олимпик“ остаје тајна; Генерал Милановић спасава главу и напушта Брисел; Врхунски обавештајни подвиг – „врбовање“ обавештајца Бинела; Генерал Милановић о свом обавештајном раду у Бриселу; Рат против Србије по сваку цену; Обавештајна операција Милановића одвијала се успешно и након афере „Бинел“, (и последњи одељак) Странци и непријатељи су више ценили Милановићев подвиг од неких наших политичара.

Милорад Павић би рекао да се најважније не изриче, а ми драматуршком и наратолошком анализом увиђамо да ова прича није дала баш све своје кључеве. То можда значи да су кључеви и даље активни. Рецимо, делује да је неизречено много из рада Милановића и његових српских колега, али је и ћутање о источним савезницима Србије или неутралним земљама пуно значења. Али и када је реч о финој игри са НАТО, читаоцу се чини да је Милановић тек фокус, протагониста, симбол нечег већег и ширег, јер се иза „Олимпика“ наслућује једна комплекснија структура, која је за потребе јавности овде дата

тек као скицирано, поједностављено. Не би нас зачудило – иако је ово без икакве директне потврде у примарним изворима, већ само на основу анализе наратива – ако су конструктивну улогу имале још неке непријатељске земље, а не може се искључити да су Милановићев рад прећутно толерисали из самих врхова тих земаља, као залог за геополитичку будућност – данашњицу.

Седмо поглавље „Генерал Јован Милановић и други српски обавештајци – упоредна анализа“ доноси кључ књиге, сâм разлог постојања, са студијама случаја, пре свега обавештајних легенди какве су били Владимир Ваухник, Милош Вучковић, Милан В. Петковић Симба, Бранко Вукелић, Вера Пешић, Сава Владиславић Рагузински. Осим ових, подразумеваних, дати су и други модели у одељцима: Три „Џејмса Бонда“ пореклом из Србије (Душан Душко Попов, Драган Михајло Сотировић, Ратко Дражевић); Генерали који су обављали специјалне мисије у државама покрета несврстаних и били на директној вези Јосипа Броза Тита (Марко Струње, Јово Поповић); Српски научници као југословенски обавештајци (Богдан Маглић, Стеван Дедијер); Припадници тајне организације „Црна рука“ као српски обавештајци (Драгутин Димитријевић Апис, Мустафа Голубић, Божин Симић, Мухамед Мехмедбашић, Војислав Танкосић); Бити начелник или директор цивилних или војних обавештајних или контраобавештајних служби не значи нужно бити и велики обавештајац (Слободан Пенезић Крцун, Јовица Станишић, Александар Васиљевић); Остале личности које су сматране великим српским обавештајцима

(Вукашин Мараш, Сима Нешић, Петар Живковић, Милан Стојадиновић).

Иако се у овом поглављу можемо у неким детаљима спорити са ауторима, у светлу новијих извора о Солунском процесу или о два српска антифашистичка покрета у Другом светском рату, сматрамо да је ово поглавље сама срж књиге. Направљена је методолошки јасна дистинкција „српски обавештајац“ и „обавештајац Србин“, с намером да се неболећиво укаже на то да етничко порекло нема везе са службом страним силама или противустваним деловањем, чиме аутори спречавају све концептуалне романтизације и рационализације.

Осмо поглавље „Јован Милановић – велики човек српског (на)рода“ синтетиче све токове књиге и идејне и практичне, у ефектну поенту, и филозофском, социолошком и антрополошком анализом о томе шта чини величину појединца показује колике је ерудитне и интелектуалне капацитете ова књига захтевала да би управо овако била прецизна и заменила неке десетине других књига.

Након „Закључка“, књигу довршавају ништа мање корисни прилози: „Реч рецензената“, „Библиографија“, „Регистар имена“ и „Белешка о ауторима“.

*

Аутори, сваки из своје струке, Каран обавештајне а Кајтез социолошко-филозофске, упоредном анализом Милановићевог метода и резултата прилично убедљиво доказују зашто је генерал највећи српски обавештајац. Стручњаци за војнобезбедносна питања овај закључак могу даље мерити.

Зоран М. Стефановић

Између јуначког културног модела
и могуће обавештајне доктрине

Али где је ту оно што остале слојеве друштва занима – универзално употребљива поука, културно-друштвени модел, залог за будућност? Ми га за потребе овог текста препознајемо у оном што је само наизглед лично, што привидно излази из самог склопа личности Јована Милановића, тамо где је човек стил, јунак сопственог наратива. Истина, по више стручно-научних и војних основа Милановић је велики ауторитет, али његово знање га није ограничавало. Приметне су, осим необичне храбрости, још неке димен-

зије у личном приступу: креативност (стваралачка имагинација и интуиција), импровизација, асиметричност у реакцијама, „ирационалност“, али и изразита непрорачунатост, односно одсуство личних материјалних мотива. Овде имамо случај једног *шаховској ума*.

Иако је Милановићева храброст упечатљива, види се и одсуство личног (али и народног и армијског) фанатизма, па и здраворазумски дозирана агресивност, која постоји само у мери која је дефанзивно потребна



Модификована илустрација шаховске табле

Извор илустрације: pixabay.com

српским интересима, али преко тога је неагресивна чак и према непријатељу и његовим интересима. Ово је довело до Милановићевог, условно речено, концепта „часног врбовања“, које избегава да непријатеља или врбованог увлачи у типичну агентурну каљугу уцена сексуалне природе или куповине за новац или подилажења егу (што је често можда било и неизводљиво). Милановићев приступ је здраворазумски и дугорочно стратегијски, он нуди стриктно етички однос супротној страни, чува морални интегритет и официрску част „врбованог“ (мада, чини се, Бинел није био врбован ни на који начин), али изнад свега чува реалне геополитичке интересе отаџбине свог противника, у овом случају Француске. Србин једном наизглед демодираним моралном принципијелношћу тиме чини услугу својим противницима. Та врста приступа Бинелу и Француској данас обема земљама почиње да враћа тантијеме, доводећи три деценије касније до потенцијалних нових геополитичких комбинација на Северном Медитерану, самом бедему континента. (Нека футуролошки буде дозвољено да у будућој геополитичкој комбинаторици наслутимо и једну реалну могућност која одише скоро песничком иронијом – да Срби, народ својевремено изопштен из правног поретка и стављен у светске парије, могу у будућности фигурирати као потенцијалне мировне снаге било где у Европи, као миротворци прихватљиви свим странама.)

Ако пажљиво пратимо набројане особине Милановићеве личности и рада, видимо да се све оне, до у детаље, поклапају са оним што

из етнопсихологије, културне антропологије, историје и теорије културе и религије знамо као *српски код*, у чијој основи леже идеативни и трансцендентни покретачи које су Срби као културну и менталну матрицу добили наизглед тек у касном средњем веку, након пада Српског царства (косовски завет), али сада знамо да ти покретачи, праобрасци, постоје још из праисторије, јер их академик Александар Лома налази још у протоиндоевропској старини и крсти их као „Пракосово“ (Лома 2002), а археолог Ђорђе Јанковић налази фиксирано и у материјалној култури откако Србе препознајемо као засебне. Богата грађа светског значаја о овом етнокултурном обрасцу доступна је наuci већ два века у раду Вука Стефановића Карацића (нарочито српска епика), затим Петра II Петровића Његоша, Марка Миљанова, Јована Цвијића, Владимира Дворниковића, Владете Јеротића и др.

Милановићев случај – својом војном пројекцијом културних и етичких вредности – тиме постаје редак пример да је немилосрдна професија, као што је обавештајни рад, складно уклопљена у културни, цивилизацијски и етички модел, и да је одбрањива по сваком и свачијем критеријуму.

Генералова судбина показује и да за ову врсту делатности понекад нису потребни специјализовани кадрови (Љубан Каран би рекао „рођени обавештајци“), па чак ни безбедности професионалци. То ће отворити неколико крупних питања за стручњаке за безбедност. Пре свега, да ли у Милановићевом моделу и стилу постоји (или се рађа) *српска доктрина*

обавештајној рада, аутохтоно произашла из српског културног модела? Она би била потпуно аналогна *српској доктрини рајвовања*, утврђеној Првим светским ратом. Ако смо у праву у овој слутњи, онда можда присуствујемо обавештајној и дипломатској појави која нема оперативних ограничења и чије димензије могу разумети и у њој учествовати елитни људи балканско-словенских народа (чак и они супротстављени Србима), али и људи мудре визије и личне одговорности у свим другим културама.

По врсти, жанру, стилу и методологији књига *Јован Милановић: Највећи српски обавештајцац* нема аналогije у нашој, па ни у страниој литератури. Она јесте зачета као студија случаја, коју спроводе два стручњака с комплексним знањима, али је у себи природно обухватила особине документарног, стручног, практичног, прегледног, научног и теоријског дела, које одјекује сопственим вредностима као библиотека у напрстку.

Настојање аутора да се репетитивно нагласе идејни принципи, професионалне и животне мудрости, пожељни правни и културни модели, као и периодично обнављање поука откривају праву и велику амбицију књиге. Она је приручник, уџбеник, оруђе високог моралног образовања. По пажљивом методолошком приступу, чини се да је ово штиво писано за државне службенике, а особито официре, и то за оне који су рођени након распада СФРЈ 1995–2005, који су сада студенти и кадети – дакле за циљну групу, која је, на неки начин, рођена захваљујући Јовану Милановићу и непосредно одрастала под

утицајем његовог завештања. Као васпитно средство књига ће послужити развоју Милановићевих наследника и уставној стабилности целог државног апарата.

Квалитет тог будућег државног апарата средишње је питање постојања српских држава и самог народа. У свакој генерацији, од кнеза Михаила до данас, грађани су, иако носиоци суверенитета, неретко објекти тајних служби, било отуђених националних компоненти, било стране агресије, и у било којем следећем историјском моменту опет могу бити масовне жртве злоупотребе или агресије. Услед тога за Србију и српске земље егзистенцијално је битна развијеност, али и стриктна уставна контрола тајних служби и морално-културна оспособљеност њихових кадрова, да би се спречило да материјална и морална корупција доведу до тога да опет буду инструмент страних сила и да опет доведу до историјских трагедија сопственог народа.

У том смислу, ова књига је сагласна с тренутно актуелним монографијама (да поменемо тек неке које су лако доступне и разумљиве јавности, а не само специјалистима) – о геополитици Миломира Степића (нарочито 2019, 2023) и Срђана Перишића (2022), безбедносној тактици и методици Горана Матића и Милана Милошевића (2023), историји националне безбедности Симе Ђирковића (2023) и, наравно, политиколошким моделима српске суверености Драгана Симеуновића (више књига; пре свега 2019, 2022). ОвOME смо слободни да додамо и алтернативни поглед на ова питања, ван државних структура, Слободана Ерића (2023). Као добро подешен ис-

торијски, културни, методски и етички инструмент књига *Јован Милановић: Највећи српски обавештајци*, препоручљива је не само нашим државним структурама, посебно безбедности, војске и дипломатије, већ и најширој јавности, која више не може бежати од чињенице да је сваки грађанин одговоран и оспособљен да брани државни интегритет и интересе друштва као своје сопствене.

Књига се појављује у посебним геополитичким околностима, пред оштрим променама глобалне парадигме, подстакнутим оштрим

климатским, демографским и мигрантским, ресурсним, технолошким и ратним кризама. Регионално, балкански гледано, увиђамо да су пропали великоалбански, великохрватски и сродни великодржавни подухвати, а српска државност је изнова међународна чињеница, од потенцијалне употребљивости за све геополитичке стране. Али је и за Србе, као и за планету, будућност потпуно неизвесна.

Решења ипак зависе и од појединаца. Велики људи нам то стално доказују, као што сведочи ова књига.

References/Литература

- Ćirković, S. (2022). *The Circle of Hephaestus: Secret Service Structures from Apis to Ranković*. Beograd: Portalibris; CET. [In Serbian]
- Erić, S. (2023). *The Serbian Plan*. Beograd: Udruženje građana Cer. [In Serbian]
- Kajtez, I. (2009). *Revolutionary Violence: An Ode to Freedom or Apology of Evil*. Beograd: Univerzitet, Fakultet bezbednosti; "Službeni glasnik". [In Serbian]
- Kajtez, I. (2012). *Wisdom and the Sword: Philosophers on the Secrets of Peace and War*. Beograd: MC "Obrana". [In Serbian]
- Kajtez, I. (2019). *Sociology*. Beograd: MC "Obrana". [In Serbian]
- Karan Lj. & Trifunović, D. (2016). *Greatest Intelligence Operations and Affairs in the Balkans*. Beograd: "Filip Višnjić". [In Serbian]
- Karan, Lj. & Kajtez I. (2023). *Jovan Milanović: Greatest Serbian Intelligence Officers*. Beograd: "Filip Višnjić". [In Serbian]
- Karan, Lj. (2006). *I Was the Officer of the Counterintelligence Service*. Beograd: "Filip Višnjić". [In Serbian]
- Karan, Lj. (2020). *Counterintelligence Stories of the KOS: Stories about Intelligence Attacks on the Air Force and Air Defence of the Yugoslav People's Army*. Beograd: "Filip Višnjić". [In Serbian]
- Loma, A. (2002). *Ancient Kosovo: Slavic and Indo-European Roots of Serbian Epics*. Beograd: SANU, Balkanološki institut. [In Serbian]
- Matić, G. & Milošević, M. (2023). *Action Tactics and Methods of Intelligence-Security Services*. Beograd: MC "Obrana". [In Serbian]
- Perišić, S. (2022). *Geopolitics and the Serbs*. Beograd: "Filip Višnjić". [In Serbian]
- Simeunović, D. (2019). *History of Serbian Political Thought: New Century*. Novi Sad: Pravoslavna reč. [In Serbian]
- Simeunović, D. (2022). *Politics as An Art of Illusion*. Novi Sad: Prometej; Matica srpska; Centar za kulturne integracije. [In Serbian]
- Stepić, M. (2019). *Serbian Geopolitical Pattern*. Beograd: Catena mundi. [In Serbian]
- Stepić, M. (2023). *Geopolitical Glossary of the Balkans*. Beograd: Catena mundi. [In Serbian]
- Vauhnik, V. (2019). *Invisible Front: Intelligence Warfare against the Third Reich; the Struggle to Preserve Yugoslavia*. Beograd: Dobrotoljublje [In Serbian]

Zoran M. Stefanović

Serbian Science Center
Belgrade (Serbia)

Between the Heroic Cultural Model and A Possible Intelligence Doctrine

Summary

102 | The breakup of the ideologically repressive and antinational security apparatus of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia created a system directed towards the revival of Serbian statehood in Serbia and Serbian countries in the 1990s. Based on the new monograph book by Karan and Kajtez, this article analyzes the activities of Jovan Milanović, Serbian intelligence officer in Brussels, the NATO headquarters, which protected the Republic Srpska and the Federal Republic of Yugoslavia in the war. By studying personal characteristics, it is concluded that the essence of Serbian strategic culture is primarily related to Serbian cultural codes and ethos, and not only to the implied security, military and geopolitical aspects.

Keywords: Serbian strategic culture, Serbian ethos, NATO-Serbia relations, Yugoslav wars in the 1990s, Jovan Milanović

Прикази књига | Book Reviews

Зоран М. Арацки ^[1]

Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет
Ниш (Србија)

УДК 821.163.41(497.115).09(049.32)
821.163.41(497.115):929(049.32)
73/76(497.115)(049.32)

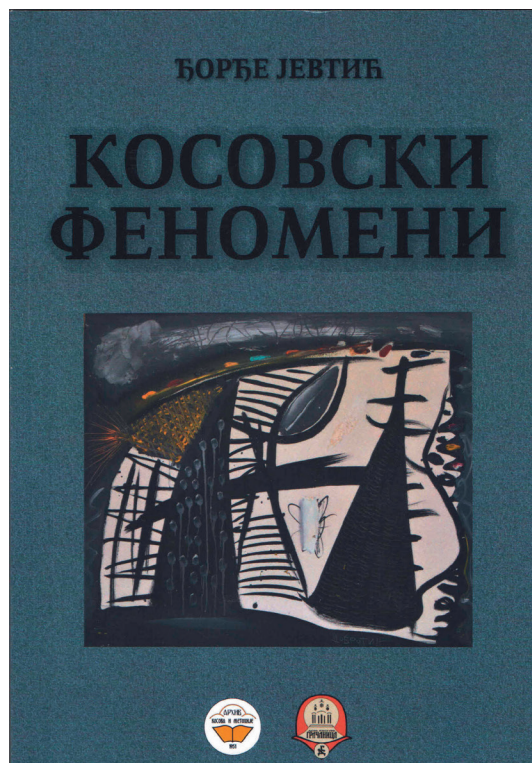
Приказ

Примљен: 19.12.2023.

Прихваћен: 21.12.2023.

doi: 10.5937/napredak4-48321

Зубима за земљу Косово у души



Ђорђе Јевтић:

КОСОВСКИ ФЕНОМЕНИ

Архив Косова и Метохије, Приштина:

Дом културе „Грачаница“, Грачаница, 2023.

357 страница

Својом најновијом књигом *Косовски феномени* истакнути новинар, књижевни стваралац и културни радник Ђорђе Јевтић покушава и рекли бисмо веома успешно даје својеврстан пресек књижевног, ликовног и културног стваралаштва на Косову и Метохији од њихове појаве у средњем веку до данас, са посебним нагласком на стваралаштво у другој половини 20. и прве две деценије 21. века. Истовремено, аутор указује на разлоге и начине опстанка српског народа на Косову и Метохији.

Његова књига, коју су ове јесени издали Архив Косова и Метохије и Дом културе „Грачаница“ из Грачанице, сведочи о великом трпљењу и страдању људи са ових простора, као и њиховом својеврсном начину отпора онима

[1] aracki.zoran@gmail.com

који би, после готово 15 векова боравка, да их протерају са њихове дедовине. Уместо кукњава над сопственом судбином и апела за помоћ, ти људи сопствени живот обележавају великим стрпљењем, менталном и духовном издржљивошћу и културним стваралаштвом које настаје у условима недостојним савремене цивилизације.

Јевтићева књига нарочити акценат даје обнови тог стваралаштва и спајању покиданих нити после 1999. године, када је на Косову и Метохији остао миноран број песника, писца и других стваралаца, али који ни тада нису заустављени, већ су наставили да доприносе српској култури.

Како је то запазила проф. др Сунчица Денић, један од рецензената ове књиге, Јевтић се у овој књизи бави делима у оним временима када је стваралаштво аутентично и оригинално исписивало страдање српског народа, мучну стварност, драматику, али и недовољну посвећеност матичне културе како би се духовност Косова и Метохије препознала као саставни део матичног идентитета... „Све то дефинисано је као особити феномен у борби за опстанак. И ова књига је феномен сама по себи... Књига *Косовски феномени* Ђорђа Јевтића, као национално благо, написана је руком и животом аутора који је активни сведок реченог и написаног, нарочито од 1999. године до данас.“

Аутор је књигу поделио у четири поглавља. У првом, уводном делу Јевтић се посебно бави опстанком српског народа на Косову и Метохији, као феноменом без премца. Други је посвећен српским књижевницима са КиМ и њиховим делима. Трећи се бави ликовним стваралаштвом и ствараоцима с тих простора, а четврти новим

културолошким феноменима, односно актуелним институцијама српске културе које, упркос свему, још живе на просторима Косова и Метохије.

Књига несумњиво има историјску димензију, јер доноси преглед књижевних и ликовних стваралаца, као и институција културе на КиМ, али нам се чини да посебну вредност представља њен уводни део, у којем се аутор упустио у разматрање друштвених, односно безбедносних, социјалних и психолошких разлога опстанка српског народа на тим просторима. Јевтић наглашава да за тај феномен нико нема потпуни одговор, али да се део објашњења може пронаћи у, метафорично реченом, „грчевитом држању зубима за земљу“, о чему шира тумачења дају, између осталих, професори др Владимир Виријевић и др Драгомир Костић, затим познати писци и хроничари Јанићије Поповић и Григорије Божовић, као и многи други аутори. Реч је, заправо, о спремности да се остане на косовскометохијском тлу, чак и онда кад се староседеоцима силом отимају земља и имања, кад се премлади терају у гробове, кад им се живот одвија у условима недостојним људских бића.

Јевтић истиче чињеницу да је на Косову и Метохији остало премало Срба, али да их са њихових огњишта нико не може истерати. Та везаност за земљу главни је разлог њиховог опстанка и живота у условима који људима са стране личе на самоубилачки и самозатирући феномен.

Аутор додуше признаје да у последње време, упркос оваквој судбинској везаности за земљу, млади људи ипак одлазе са КиМ, јер немају готово никакву перспективу. Јевтић се пита да ли

Србија и Европа знају да „многа српска села, мало-мало па немају струје, немају воде, да ево већ 24 године, од 1999, немају аутобуски или било какав други превоз, немају пијаце, немају градове са факултетима, високим школама, фабрикама, велетрговином и свим другим што град чини градом. Градове у које би... сељани одлазили макар једном недељно, да продају нешто своје и купе нешто од потрепштина. Они су већ заборавили да иду пешке од једног до другог села, да обиђу пријатеље, да буду на народним саборима где се старији сретну са својим пријатељима и познаницима, а млади имају разне забаве. Нестало је све то из страха и због обазривости да се сачува глава. Ко би то данас издржао и желео да остане у таквом караказану.“

Нема у том трпљењу старих и младих Косоваца, према Јевтићевим речима, никакве кукњаве, нити предаје. Напротив. Упркос томе што живе у условима недостојним савремене цивилизације, Срби са Косова и Метохије настоје, и успевају, данас, као и вековима уназад, да својим стваралаштвом оставе дубок траг о себи и српском народу и обогате свеукупно српско стваралаштво.

Друго поглавље ове вредне књиге нуди информативни пресек о историјату српског књижевног стваралаштва на Косову и Метохији. Аутор посебну пажњу посвећује стваралаштву Радослава Златановића, Слободана Костића, Драгомира Костића, Драгише Бојовића, Јордана Ристића, Живојина Ракочевића, Новице Соврлића, Жарка Миленковића, Срећка Симића, Ратка Стојиљковића и Јована Зафировића.

Треће поглавље је посвећено ликовном стваралаштву, сликарству и вајарству од средњег

века, па до савремености, а акценат је стављен на ауторе новијег доба, односно сликаре и друге ликовне уметнике након оснивања Ликовне академије, односно каснијег Факултета уметности у Приштини. Посебна пажња посвећена је стваралаштву Светомира Арсића Басаре, Зорана Јовановића Добротина и Зорана Живковића.

Јевтић у књизи истиче да се његова селекција изабраних аутора ослања на низ компетентних у јавности присутних оцена о ауторима о којима говори, а да се приликом конкретног опредељења за људе о којима пише руководио оценама о њиховом друштвеном и националном ангажману и специфичностима и необичностима тог ангажмана. Реч је, дакле, о ствараоцима који су у временима зла успевали да, креирајући сопство, прескоче уобичајене норме и створе вредности које су обогатиле свесрпско и свеукупно стваралаштво и национални идентитет. Та њихова дела сама за себе представљају особеност, дају посебан допринос српској култури и макар мало смисла животу на Косову и Метохији.

У последњем поглављу књиге детаљно су представљене установе културе које су остале или су се у међувремену, након прогона 1999, вратиле и наставиле делање у Грачаници. То су Дом културе „Грачаница“, Национални фолклорни ансамбл Косова и Метохије „Венац“, Народно позориште и Галерија уметности Приштине, као и Приватни културни центар „Акваријус“ у Косовској Митровици. Сви они су развили изузетно значајну и широку делатност обнављајући, негујући и обогаћујући српску културу на Косову и Метохији и тако се сврстали у свеукупну српску културолошку феноменологију.

И, на крају, сасвим нам је прихватљива оцена другог рецензента Александра Лаковића, књижевног критичара, који је уз подсећање да се „у књижевности добре књиге деле на потребне и неопходне“ оценио да се књига *Косовски феномени* може сврстати у ред неопходних.

Аутор *Косовских феномена* новинар и писац Ђорђе Јевтић рођен је 1947. године у Сушици код Грачанице, где је завршио основну школу, док је гимназију и Филозофски факултет (српски језик и књижевност) завршио у Приштини. Највећи део радног века, од 1974. до 1997. био је репортер и одговорни уредник Редакције Танјуга за Косово и Метохију, потом до 2000. године потпредседник Градског већа Скупштине града Приштине. После прогона из Приштине у лето 1999. привремено уточиште нашао је у Нишу, где је поново радио у Танјугу и више нишких медија. Од 2007. до пензионисања, октобра 2013. године, у Скупштини града Приштине измештеној у

Грачаницу био је шеф Службе за информисање. Један је од ретких интелектуалаца који се вратио на Косово и Метохију и наставио да афирмише српско стваралаштво у јужној покрајини и да сам ствара дела од изузетног друштвеног, културног и националног значаја.

Ово је девета по реду књига Ђорђа Јевтића. Као непосредни сведок и хроничар, у првих пет књига (*Бийка за Косово, шест векова после 1*, *Бийка за Косово, шест векова после 1, 2*, *Огњурној орла до милосрдној анђела*, *Ејничким насиљем до стайуса* и *Томислав Секулић, човек у свом времену* [коаутор Момчило Трајковић]) аналитички је представио све политичке, друштвене и драматичне догађаје на Косову и Метохији у последњих пет деценија, а у следеће четири (*Видовдан – Видовданско јесничко причешће*, *Косово у делима српских аутора*, *Сведочења и тумачења* и *Косовски феномени*) књижевно, културно и свеукупно стваралаштво на том простору у истом том периоду.

References/ Литература

Jevtić Đ. (2023). *Kosovo phenomena*. Gračanica : Arhiv Kosova i Metohije Priština: Dom kulture "Gračanica". [In Serbian]

Списак рецензената
за научни часопис *Напредак* у 2023.
List of peer reviews
for the journal *Progress* in 2023.

Име и презиме / Name Surname	Титула / Academic degree	Афилијација / Affiliation	Звање / Academic position
Аврамовић, Зоран	Доктор наука	Институт за педагошка истраживања, Београд	Научни саветник
Avramović, Zoran	Phd	Institute for Educational Research, Belgrade	Principal Research Fellow
Арацки, Зоран	Доктор наука	Универзитет у Нишу, Филозофски факултет	Ванредни професор
Aracki, Zoran	Phd	University of Niš, Faculty of Philosophy	Associate Professor
Атлагић, Синиша	Доктор наука	Универзитет у Београду, Факултет политичких наука	Редовни професор
Atlagić, Siniša	Phd	University of Belgrade, Faculty of Political Sciences	Full Professor
Брдар, Милан	Доктор наука	Институт друштвених наука, Београд	Научни саветник
Brdar, Milan	Phd	Institute of Social Sciences, Belgrade	Principal Research Fellow
Вилић, Драгана	Доктор наука	Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет	Редовни професор
Vilić, Dragana	Phd	University of Banja Luka, Faculty of Economics	Full Professor

Име и презиме / Name Surname	Титула / Academic degree	Афилијација / Affiliation	Звање / Academic position
Вуксановић, Дивна Vuksanović, Divna	Доктор наука Phd	Универзитет уметности у Београду, Факултет драмских уметности University of Arts in Belgrade, Faculty of Dramatic Arts	Редовни професор Full Professor
Глишин, Вања Glišin, Vanja	Доктор наука Phd	Институт за политичке студије, Београд Institute for Political Studies, Belgrade	Научни сарадник Research Fellow
Деспотовић, Љубиша Despotović, Ljubiša	Доктор наука Phd	Институт за политичке студије, Београд Institute for Political Studies, Belgrade	Научни саветник Principal Research Fellow
Ђурашиновић, Пејо Đurašinović, Pejo	Доктор наука Phd	Универзитет у Бањој Луци, Факултет политичких наука University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences	Редовни професор Full Professor
Елезовић, Далибор Elezović, Dalibor	Доктор наука Phd	Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет University of Priština, in Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy	Ванредни професор Associate Professor
Јањић, Јован Janjić, Jovan	Доктор наука Phd	Институт за политичке студије, Београд Institute for Political Sciences, Belgrade	Научни сарадник Research Fellow
Јевтовић, Зоран Jevtović, Zoran	Доктор наука Phd	Универзитет у Нишу, Филозофски факултет University of Niš, Faculty of Philosophy	Редовни професор Full Professor

Списак рецензената за научни часопис
Напредак у 2023.

List of peer reviews
for the journal *Progress* in 2023.

Име и презиме / Name Surname	Титула / Academic degree	Афилијација / Affiliation	Звање / Academic position
Коцвар, Владимир	Доктор наука	Универзитет у Прешову, Православни богословски факултет	Доцент
Kocvar, Vladimir	Phd	University of Preševo, Faculty of Orthodox Theology	Assistant Professor
Мијалковић, Саша	Доктор наука	Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд	Редовни професор
Mijalković, Saša	Phd	University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade	Full Professor
Милашиновић, Срђан	Доктор наука	Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд	Редовни професор
Milašinović, Srđan	Phd	University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade	Full Professor
Милетић, Мирко	Доктор наука	Факултет друштвених наука, Београд	Редовни професор
Miletić, Mirko	Phd	Faculty of Social Sciences, Belgrade	Full Professor
Милојевић, Саша	Доктор наука	Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд	Редовни професор
Milojević, Saša	Phd	University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade	Full Professor
Павловић, Миливоје	Доктор наука	Мегатренд Универзитет, Факултет за културу и медије	Редовни професор
Pavlović, Milivoje	Phd	Megatrend University, Faculty of Culture and Media	Full Professor

Име и презиме / Name Surname	Титула / Academic degree	Афилијација / Affiliation	Звање / Academic position
Пенеџић, Слободан Penezić, Slobodan	Доктор наука Phd	Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за спорт Union-Nikola Tesla University Faculty of Sport	Доцент Assistant Professor
Перишић, Срђан Perišić, Srđan	Доктор наука Phd	Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy	Ванредни професор Associate Professor
Петровић, Небојша Petrović, Nebojša	Доктор наука Phd	Висока школа за комуникације, Београд Higher School of Communications, Belgrade	Доцент Assistant Professor
Радојковић, Мирољуб Radojković, Miroљub	Доктор наука Phd	Универзитет у Београду, Факултет политичких наука University of Belgrade, Faculty of Political Sciences	Редовни професор Full Professor
Рељић, Слободан Reljić, Slobodan	Доктор наука Phd	Универзитет у Београду, Учитељски факултет University of Belgrade, Teacher Education Faculty	Доцент Assistant Professor
Томић, Бобан Tomić, Boban	Доктор наука Phd	Висока школа за комуникације, Београд Higher School of Communications, Belgrade	Ванредни професор Associate Professor
Ђаловић, Драган Đalović, Dragan	Доктор наука Phd	Факултет савремених уметности, Београд Faculty of Contemporary Arts, Belgrade	Редовни професор Full Professor